

T.C
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HEGELCİ DİYALEKTİK MANTIK: ÇELİŞKİDEN BÜTÜNSELLİĞE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

ÖZNUR AYIŞIK

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MUHAMMET NASİH ECE

VAN-2022

KABUL VE ONAY SAYFASI

<p>Öznur AYIŞIK tarafından hazırlanan “HEGELCİ DİYALEKTİK MANTIK: ÇELİŞKİDEN BÜTÜNSELLİĞE” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.</p>	
<p>Danışman: Doç. Dr. Muhammet Nasih ECE</p> <p>Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı</p> <p>Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum</p>	
<p>Başkan: Prof. Dr. Hüseyin Subhi ERDEM</p> <p>İnönü Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalı</p> <p>Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum</p>	
<p>Üye: Doç. Dr. Yunus KAPLAN</p> <p>Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı</p> <p>Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum</p>	
<p>Tez Savunma Tarihi:</p>	<p>13/03/2022</p>
<p>Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum.</p> <p>.....</p> <p>Prof. Dr. Bekir KOÇLAR</p> <p>Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü</p>	

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, **tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada,**

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Atıfta bulunduğum eserlerin bütününe kaynak olarak gösterdiğimi,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (13.03.2022)

Öznur AYIŞIK

Yüksek Lisans Tezi

Öznur Ayışık

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mart, 2022

HEGELCİ DİYALEKTİK MANTIK: ÇELİŞKİDEN BÜTÜNSELLİĞE

ÖZET

Diyalektik ile ilgili karşılaşılan en büyük zorluklardan biri, diyalektiğin belirli kalıplarda ifade edilebilecek bir yapıya sahip olmaması ve geniş anlamsal çerçevelerde karşılık bulabilmesidir. Anlamsal bütünlüğün sağlanamadığı diyalektiğin varlık, değer ve düşüncede kullanımı ile birlikte, doğru düşünmenin formunu belirleyen genel mantık anlayışındaki yeri ve ilişkisini belirleyebilmek önemlidir. Tarihsel süreçte yapılan çalışmalar, diyalektiğe soyut ve ussal belirlenimler kazandırmıştır. Diyalektiğe ussal belirlenim kazandıran Hegel'e göre diyalektik, varlığın kendini gerçekleştirme bilimi olarak ifade edilmelidir. Varlığın kendini gerçekleştirme bilimi olan Hegel felsefesi, *Hegel Mantığında Çelişkiden Bütünselliğe* konu başlığıyla ele alınacaktır. Çalışmamızın konusu ile bağlantılı olarak amacımız, karşıtlığın birliği ve bunların çatışması üzerine kurulu olan Hegel diyalektiğini ve yine onun diyalektiği ekseninde, sistem kazanan mantığının genel yapısını ortaya koymak olacaktır. Bu yüzden geniş anlamsal çerçeveye sahip diyalektiğin varlık, değer ve düşüncedeki kullanımına dikkat edilerek, doğru düşünmenin formunu belirlediği kabul edilen genel mantık ile ilişkisi bağlamından yeniden incelenmesi önem arz etmektedir. Ancak bu çalışmada varılmak istenen nokta, Hegel'in diyalektik kavramından hareketle geliştirmiş olduğu mantığında, karşıtların birliği ve çelişkisinden, gerçekliğin ifadesini bulduğu bütünselliğe geçişini tarif etmektir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Diyalektik, Çelişki, Bütünsellik, Diyalektik Mantık.

Sayfa Sayısı: viii+77

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Muhammet Nasih ECE

M.Sc. Thesis

Öznur AYIŞIK

**VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES**

March, 2022

**HEGELIAN DIALECTICAL LOGIC: FROM CONTRADICTION TO
HOLISTIC**

ABSTRACT

One of the biggest difficulties encountered in studies on dialectics is that dialectics does not have a structure that can be expressed in certain patterns and can be found in broad semantic frameworks. The dialectic there semantic integrity cannot be achieved; It is important to be able to determine the place and relationship in the general understanding of logic that determines the form of correct thinking, together with its use in existence, value and thought. Studies carried out in the historical process have brought abstract and rational determinations to the dialectic. According to Hegel, who gave rational determination to dialectics, dialectics should be expressed as the science of self-realization of existence. In the Hegel museum, which is the revival of being itself, Hegel will be discussed with the subject from contradiction to totality. In connection with the subject of our study, our aim will be to reveal the Hegelian dialectic, which is based on the unity of opposites and their conflict, and the general structure of his logic that gains a system on the axis of his dialectic therefore, the dialectic with a wide semantic framework; It is important to re-examine it in the context of its relation with general logic, which is accepted to determine the form of correct thinking, by paying attention to its use in existence, value and thought. However, the point to be reached in this study is to describe the transition from the unity and contradiction of opposites to the totality in which reality finds its expression, in the logic that Hegel developed based on the concept of dialectic.

Keywords: Logic, Dialectic, Contradiction, Totality, Dialectical Logic.

Quantity of Pages: viii+ 77

Supervisor: Doç. Dr. Muhammet Nasih ECE

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	vi
ÖNSÖZ.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. GELENEKSEL MANTIK.....	4
1.1. Mantığın Kelime anlamı, Terim Anlamı ve İşlevi	4
1.2. Mantık Tarihi.....	6
1.2.1. Aristoteles Öncesi Grek Dünyasında Mantık Çalışmaları	6
1.2.2. Aristoteles Döneminde Mantık	8
1.2.3. Orta Çağ Batı Dünyasında Mantık	10
1.2.4. Orta Çağ İslam Düşünce Dünyasında Mantık.....	11
1.2.5. Yeniçağda Mantık	13
1.3. Mantığın Temel İlkeleri	15
1.3.1. Özdeşlik İlkesi	16
1.3.2. Çelişmezlik İlkesi	16
1.3.3. Üçüncü Halin İmkansızlığı İlkesi.....	17
1.3.4. Yeter Sebep İlkesi	18
1.4. Geleneksel Mantıkta Akıl Yürütmeler	19
2. DİYALEKTİK KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ.....	22
2.1. Doğu Felsefesinde Diyalektik	22
2.2. Antikçağ Yunan Felsefesinde Diyalektik.....	24

2.2.1. Elealı Zenon’da Dolaylı Kanıtlama Yöntemi Olarak Diyalektik ..	24
2.2.2. Sofistlerde Eristik Diyalektik	26
2.2.3. Herakleitos’ta Olumlu Anlamda Evrimsel Değişim Temelli Diyalektik.....	27
2.2.4. Sokrates’te Öznel Diyalektik	31
2.2.5. Platon’da İlk Spekülatif Diyalektik	32
2.2.6. Aristoteles’te Olumsal Kanıtlama Yöntemi Olarak Diyalektik ...	37
2.3. Alman Aydınlanma Döneminde İdealizm Temelli Diyalektik	40
2.3.1. Kant’ın Transendental Yanılsama Diyalektiği	40
2.3.2. Fichte’nin Subjektif İdealizm Temelli Diyalektiği	43
2.3.3. Schelling’in Objektif Yapılı İdealizm Temelli Diyalektiği.....	46
3. HEGEL’İN DİYALEKTİK MANTIĞI	48
3.1. Hegel’in Felsefeyle Şekillenen Yaşamı	48
3.2. Hegel Diyalektik Sisteminin Arka Planı	50
3.2.1. Diyalektik Konusunda Antik Yunan Filozoflarının Hegel Üzerindeki Etkisi.....	51
3.2.2. Diyalektik konusunda Aydınlanma Dönemi Filozoflarının Hegel Üzerindeki Etkisi.....	53
3.3. Diyalektikten Hareketle Hegel’in Geleneksel Mantık İlkelerine Yaklaşımı	58
3.4. Hegelci Diyalektik Mantığın Genel Yapısı	62
3.5. Hegelci Diyalektik Mantığın Yasaları.....	67
3.5.1. Oluş (Değişme- Hareket) Yasası	67
3.5.2. Çelişki Yasası	68
3.5.3. Niceliğin Niteliğe Dönüşme (Sıçrama)Yasası	68
3.5.4. Bütünlük (Bütünsellik) Yasası	69

3.6. Hegelci Diyalektik Mantıkta Çelişkiden Bütünselliğe.....	70
SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA	78
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

ÇEV

Çeviren

E.D

Editör

V.S

Vesaire

V.B

Ve Benzeri

V.D

Ve Diğerleri

SS

Sayfa Sayısı

ÖL

Ölüm

BKZ

Bakınız

ÖNSÖZ

İnsan doğal olarak bilmek ister. Bu yüzden doğru bilgiye ulaştıracak olan bir yöntemin bilgisine sahip olmak, hakikatin peşinde olan ve ne yapmak istediğini bilen ya da bilmek isteyen insan için büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada esas vurgulamak istenen şey, doğru bilginin yöntemlerini araştıran ve bu yöntemleri sistemli bir tarzda ifade edip, gizeminin çözülmeye çalışıldığı hakikatin bütünselliğinin, çelişkilerden hareketle diyalektik tarzda, ortaya koyduğunu iddia eden Hegel'i diyalektik mantığını anlamaya çalışmaktır.

Hegel diyalektik/kurgulayıcı mantığı, aynı zamanda bir tarih okuması olarak İdea'nın kendini yansıttığı, açınımını yaptığı bir süreç şeklindedir. Hegel, tarih okuması yaparken aynı zamanda kendinden önceki felsefe ve mantıklardan hareket etmekteydi. Hegel ve kendisinden önceki Aydınlanma dönemi filozofları, daha önce sistem kazandırılan geleneksel mantığın, gerçekliği bütünüyle yansıtmadığını düşünmekteydi. Bu yüzden somut bütünlüğün, soyutlamalarla uzaklaşılan özüne yeniden yaklaştırabilecek bir mantık geliştirilmek istenmekteydi. Diyalektik kavramının temel alındığı yeni bir mantık sistemi kurulmak istendi. Bu mantık sistemi, yeniden bir hakikat okuması olarak karşımıza çıkan bir mantık olarak, Hegel'in çelişkiden hareketle bütünün bilgisine ulaştıran, diyalektik mantığıydı.

Hegel, ilkelerinin yanlış kullanıldığını düşündüğü mantığın, temelini oluşturan kavramlarının olumsuz anlamda birer soyutlamalardan ibaret olduğunu iddia etmekteydi. Her ne kadar, bu ilkelerin Hegel tarafından yok sayıldığı, reddedildiği söylene de bu söylentiler doğru değildir. Hatta Hegel'in bu ilkeleri reddetmediği, aksine somut bütünlük kazandırarak yeniden başvurulabilecek en temel ilkeler haline dönüştürmek istediğini, belirtmekte fayda vardır. Dolayısıyla bu tezin hazırlanmasında etkili olan neden büyük mantıkçı Hegel'e yöneltilen bu haksız eleştirilere, Hegel'in *Mantık Bilimi* isimli çalışması temel alınarak cevap vermek ve geliştirmiş olduğu sisteminin çerçevesini belirlemektir. “*Hegel’ci Diyalektik Mantık: Çelişkiden Bütünselliğe*” başlığını taşıyan bu çalışmada Hegel’e yöneltilen eleştirilere de dikkat ederek geliştirmiş olduğu mantık sisteminin önemini yeniden hatırlatmaya çalışmak, en büyük gayemiz olacaktır. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın mantık ve mantık felsefesi için faydalı olabileceğini umut etmekteyiz.

Bu alışma sürecinde bana verdiği destek ve emekleri için danışman hocam Doç. Dr. Muhammet Nasih ECE'ye, bana felsefeyi sevdiren ve tez jüri üyeliğimi kabul eden kıymetli hocam Prof. Dr. Hüseyin Subhi ERDEM'e ve jüri üyeliğimi kabul edip değerli katkılar sunan Doç. Dr. Yunus KAPLAN'a teşekkür ederim

GİRİŞ

Mantık kavramı, ortaya çıktığı, Antik Yunan düşünce dünyasında, söz ve akıl gibi anlamlarda kullanılmaktaydı. Kendinden önceki felsefi yaklaşımlara önem veren Aristoteles, akıl ve söz anlamını barındıran mantık kavramının adını alacağı bir sistem geliştirmek istemekteydi. Bu mantığın, doğru düşünmenin formlarını belirleyen ve aynı zamanda diğer bilimlere yol gösteren bir sistem ve araç olmak gibi temel bir görevi de bulunmaktaydı. Ancak uzun yıllar boyunca doğru düşünmenin ölçütü ve bilimler için araç olarak tarif edilen Aristoteles sistem mantığı, bilimselliğin bağımsız olarak gelişmesiyle birlikte, yöntem ya da modern düşünce dünyasının kullandığı ifade ile metot olarak diğer bilimler için yetersiz olduğu düşüncesi ortaya çıkmaya başlamaktaydı. Bu yüzden gözden düşmeye başlayan geleneksel mantık yerine bilime yeniden yol gösterecek bir sistem ihtiyacı doğmaktaydı.

Geleneksel mantığın artık çağın sorularına cevap verebilecek yeterlilikte olmadığı düşüncesi ile birlikte, Aristoteles'ten sonra neredeyse tamamen gündemden düşen bir kavram, yeniden canlanmaya başlamaktaydı. Bu kavram, geleneksel ya da Hegel'in deyiimiyle genel mantık ilkeleri ve sisteminin kusurlu ve yetersiz olmasından kaynaklı, yeni ve genel mantığa alternatif olacak olan, Hegel Mantığının dayandığı diyalektik kavramından başka bir şey değildi. Diyalektik kavram ve düşüncenin tekrar önem kazanmaya başladığı dönemde Descartes'in dogmatik tavırlara ve genel mantık ilkelerinin koşulsuz kabulüne tepki olacak şekilde, önvarsayımsız bir düşünce ortamı yaratma girişimi içinde olduğu bilinmekteydi. Descartes'in bu girişimi ile beraber, geleneksel mantık ve ilkelerinden bağımsız olarak farklı bakış açılarının ortaya çıkması, önvarsayımsız olarak da gerçekliğin bilgisine ulaşılabilceği ihtimallerini beraberinde getirmiştir. Bu ihtimal, çalışmamızın konusu olan diyalektik kavramı ile gerçeklik kazanmaya başlayınca, bütünü yeniden okuma fırsatı da doğmuş olmaktadır. Kant ile birlikte yeniden küllerinden doğan diyalektik kavramı; Fichte ve Schelling ile gelişip Hegel'de, geleneksel mantığın yanında, varlık- düşünce özdeşliği bağlamında işleyen yeni mantığa isim olmaktadır.

Hegel, geleneksel mantığın, gerçeklik bilgisine bütünsel anlamda karşılayamadığını, hatta tasarımsal soyutlamalardan elde ettiği kavramların iç çelişkilerinden dolayı, gerçekliğin yanlış tanımlarının yapılmasına sebep olduğunu iddia etmekteydi. Hegel, gerçekliğin bütünsel anlamda kavranabilmesi için geliştirmiş olduğu sistemi, diyalektik süreç ile açıklayıp, geleneksel mantığın gözden kaçırdığı ontolojik ve aynı zamanda akılsal olan bütünlüğü yeniden bütünsel olarak görebilme ihtimali üzerinde çalışmaktaydı. Bu sistem soyutlamalarla parçalanmış somut bütünlüğün yeniden bütünsel olarak keşfini sağlayabilecek bir yeterlilikteydi. Bunun için de Kant'tan öğrendiği *kendinde şey olarak varlıktan, kendi için şey olan varlığa* yönelmesi gerekmektedir. Çünkü kendinde şey, içinde çelişkiler barındıran soyut kavramsallardan başka bir şey değildi. Hegel'in amacı, *kendinde şeyin, kendi için şey* halini alabilen somut bütünlüğü kavranabilmesiydi.

Geleneksel mantıktan farklı ya da geleneksel mantığı revize eden bir sistem olarak diyalektik mantığın doğru anlaşılabilmesi için birinci bölümde geleneksel mantık ilkeleri ve gelişim sürecine yer verilmiştir. Ardından ikinci bölümde diyalektik mantığın adını aldığı, diyalektik kavramının evrimsel sürecine yakından bakılmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise Hegel'in diyalektik sisteminin, geleneksel mantıktan farklı ve yeni dünya görüşleri için önemini ifade edecek biçimde açıklanmaya çalışılmıştır. Tıpkı Aristoteles gibi, Hegel de kendinden önceki felsefe çalışmaları okumasını yapmış ve çalışmalarını bu doğrultuda ortaya koymuştur. Bizim de bu çalışmada kullanmaya çalıştığımız yöntem; varılmak istenen noktaya ulaşmak için öncelikle süreci bütünlüklü bir tarzda ele almak olmuştur. Bu yüzden yukarıda da ifade edildiği gibi birinci ve ikinci bölümlerde Hegel'in Diyalektik mantığının ortaya çıkış sürecinin ön koşulları ve süreçler ele alınmıştır.

Hegel'in sistemini anlamaya ve açıklamaya çalışırken anlamış olduğumuz şey, Hegel'in diyalektik sisteminin, geleneksel mantığın kullandığı tümdengelimsel yöntem ve tümdengelim kullanılması imkân sağlayacak olan kavramların ortaya çıkmasında belirleyici olan tümevarım olmayıp çelişkiler üzerinde kurulu bir yöntem olduğudur. Çelişkiyi hem bir çıkış noktası hem de bir yöntem olarak kullanan Hegel'in çelişmezlik ilkesi başta olmak üzere geleneksel mantığın yasaları olan akıl ilkelerinin reddettiğine dair yapılan açıklamaların ve eleştirilerin doğru temellendirilemediklerini

görebilmiş olduğumuzu düşünmekteyiz. Hegel'i bu konuda eleştirenlerin iddialarını temellendirmeye çalışırken zorlanmalarının sebebini, Hegel'in Mantık Bilimi çalışmasında ilkelere dair ortaya koyduğu değerlendirmelerinde görebilmekteyiz. Hegel'in değerlendirmeleri ve iddiaların karşılaştırılması sonucunda iddiaların bütünüyle gerçekliği yansıtmadığı sonucuna ulaşılmış ve tezin son bölümünde konuya dair açıklamalara yer verilmiştir. Hegel'in hakikate yani somut bütünlüğüne ulaşmak isterken çelişki kavramından hareket ettiğini söylemiştik. Varmak istediği son noktadan hemen önce de Aufhebung kavramını kullanmıştır. Bu kavram aslında Hegel'in soyuttan somuta, çelişkiden bütünselle ve olumsuzlamanın olumsuzlamasının olumlanmasına giderken gerçekliğin, kendisinden hiçbir şey kaybetmediğini, yalnızca çelişkilerden arındırılmış bir bütünün elde edildiğini ifade etmektedir.

Bu çalışmada ulaşılmak istenen şey, iddia edildiğinin aksine; Hegel'in geleneksel mantığı ve ilklerinin inkâr etmediğini ortaya koymak ve geliştirmiş olduğu yeni sistem ile geleneksel mantığı ve ilkelerinin de yeniden ele alınmasıyla birlikte bir hakikat okuması yapabilen, mantığının işleyişini ortaya koymaktır. Her ne kadar dilinin ağır ve anlaşılmaz olduğu düşünüldüğünden, uzaklaşılan bir filozof olsa da Hegel'in mantığının doğru okumasının yapıp gerçekten anlaşılmasıyla birlikte gerçek değerinin de anlaşılacağına inanmaktayız. Çünkü Hegel'in gerçek anlamda doğru anlaşılmadığını, onun akıl ilkelerini reddettiğine dair yanlış iddialarla karşılaştığımızda daha net anlamaktayız. Ancak onun bu ilkeleri reddetmediği ve sadece yanlış kullanımından dolayı ortaya çıkan hatalara sebep olduğunu vurgulamak istediğini görebilmekteyiz. Ayrıca diyalektik sürecin sonunda Hegel'in çelişkilerden arındırılmış ilkelerin bütünlüğünün yeniden geleneksel mantığa teslim edilmesi gerektiği ile ilgili düşüncesini *Mantık Bilimi* 'nde açıkça ifade ettiğini görebilmekteyiz. Hegel'in bu iddiada olduğunu kanıtlamak amacıyla da bu düşüncesinin yer aldığı paragrafı yorumlamadan orijinal haliyle çalışmamızın üçüncü bölümünde yer verdik. Yine aynı paragrafta Hegel'in çelişkilerden arındırılan kavramlar ve ilkelerin kullanıldığı mantığı, sadece eytişimi ondan uzak tutarak yeniden kullanabileceğimizi iddia ettiğini de görebilmekteyiz. Sonuçta geleneksel ya da formel mantığın doğru sonuçlara iletecek ve işleyişini bozacak çelişkilerden kurtarılması, aynı zamanda yeniden söz sahibi olmasını sağlamaktadır.

1. GELENEKSEL MANTIK

1.1. Mantığın Kelime anlamı, Terim Anlamı ve İşlevi

Mantık, Grekçe *logos* kelimesinden Latinceye *logic*, dilimize ise Arapça bir fiil olan *nutk*'tan türeyerek girmiştir (Çiçekdağı, 2019, s. 11; Erdem, 2021, s. 18; Farabi, 2017, s. 42). Logos ve nutk; söz-konuşma, akıl- düşünme ve düşünceyi yanlışlardan koruyan yasa anlamlarına gelmektedir (Hançerlioğlu, 1978, s. 62; Köz & Çetin, 2016, s. 29; Özlem, 2012, s. 27). Mantığın dayandığı nutk ve logos kavramlarının taşıdığı bu anlamların benzerliği tesadüf değildir. Mantık, kavramlar için kullanılan iç-konuşma, sözlerden ibaret olan dış- konuşma, bütün diller için ortak düşünce kanunları verdiği ve akli yanlışlardan koruyan bir bilim olduğu için, yukarıda sözü edilen kavramlara dayanmaktadır (Farabi, 2017, s. 42).

Genel kanıya göre mantık, düşünce işleyişine ilişkin bir yapı ve bu yapıyı inceleyen bir bilim olarak, doğru düşünmenin ölçütüdür (Çiçekdağı, 2019, s. 11; Öner, 2016, s. 2). Ancak Tarihsel süreç içinde farklı düşünce ve gelişmelerin ortaya çıkmasıyla birlikte farklı alan ve anlamlarda kullanılmak istendiği bilirse de logos'ta karşılık bulan akıl, düşünce ve düşünce yasaları anlamlarına karşılık gelecek şekilde kullanıldığı ve bu doğrultuda ele alındığı görülmektedir. Öyle ki bütün mantığın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini önerip, düşünce ile varlık özdeşliği temelinde bir mantık kurmak gibi çaba gösteren ve mantığını varlığın bütünsel anlamda gösterebilme imkanı veren ve tarih felsefesi bağlamında ifade eden Alman filozof ve mantıkçı *Georg Wilhelm Fredrich Hegel* (1770-1831), *Mantık Bilimi*'nin (Büyük Mantık) ikinci baskısının önsözünde mantık biliminin dışında bırakılması gereken en son şeyin düşünce, söz ve yasa anlamlarında kullanılan logos, olması gerektiğini vurguladığı görülmektedir (Hegel, 2014b, s. 27).

Bir yeti olarak mantık, doğuştan gelmektedir. Bu yüzden özel durumlar dışında her insanda bulunduğu, evrenseldir. Ancak burada sözünü ettiğimiz mantık, daha çok geleneksel, klasik ya da biçimsel olarak ifade edilen bir sistem mantığıdır. Bu mantık, Aristoteles (M.Ö. 384-322) tarafından düşünce dünyasına kazandırılan, Megara, Stoa ve Ortaçağ filozof ve mantıkçılarınca geliştirilen mantıktır (Köz & Çetin, 2016, s. 30). Sözünü ettiğimiz mantık, aynı zamanda düşüncenin nesnesine uygunluğu

kriterine dayanan ve doğruluk temelli bir mantıktır. Çeşitli akıl ilkelerine dayanarak doğru düşünmenin formunu ortaya koyduğundan, düşünmenin ürünü olan varlıklarla da ilişkilidir. Dış konuşma olan dilin, iç konuşma olan düşünceleri yansıtması gibi, düşünce de temelde varlığı yansıtmaktadır. Sonuçta olgusal ya da kavramsal da olsa; düşünme her zaman bir şeyi düşünmedir (Çiçekdağı, 2019, s. 12). Ancak buradan geleneksel mantığın bütünüyle ontoloji ile ilişkili olduğu sonucunu çıkarmamak gerekmektedir. Çünkü geleneksel mantık temelde varlıkla ilişkili olsa da işleyişi formel yapılıdır. Mantığın formel yönünün ağır basması, Aristoteles'i varlık ve bilim sınıflandırması yaparken mantığı, bu sınıflandırmanın dışında tutarak bilimleri; teorik, pratik ve prodüktif olmak üzere üç bölüme ayırmaya itmiştir (Aristotles, 2010, s. 294).

Mantığın formel yönünün, ontolojik yönünü incelemesi ve varlıkla ilişkili olan bilim sınıflandırmalarının dışında tutulmasındaki sebep, Parmenides varlık açıklaması ve onun bu açıklamalarının ifadesi olan özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı ilkelerinin Aristoteles tarafından keşfedilmesi ve sistem mantığında kullanmasıdır (Çubukçu, 1998, s. 34, 1998, s. 36). Mantığın işleyişinin temel mekanizmaları olan bu üç ilke, varlığın gerçekliğinin sonlu, sınırlı, (küre) ve parçalanamayacak olan bir tarzda algılanması gerektiği gerçekliği paralelliğinde işlemektedir (D'Alembert, 2000, s. 37; Sedâd, 2015, s. 138; Taylan, 2010a, s. 27).

Olgusal gerçeklikte oluş ve değişme ihtimali, geleneksel mantık açısından tehlike oluşturacak olmalı ki, logos ile doğa, öz ile varoluş birbirinden ayırma tercihinde bulunulmuştur. (Hyppolite, 2013, s. 80). Oysa Hegel için kavram içerik ile bir bütün halindedir (Hyppolite, 2010, s. 51). Üçüncü bölümde, geleneksel mantık için temel olan akıl ilkelerinin varlık ve düşünce özdeşliği bağlamında gerçekliği bütünsel olarak yansıtmadığını düşünen Hegel eleştirilerine yer verilecektir. Bütün felsefesini kendinde ve kendi için ideanın biliminin kavranması üzerinde kuran Hegel, geleneksel mantığa karşıt olarak, gerçeklik ile akılsal olanın varlıksal birliği, yani varlık ile düşüncenin özdeşliği üzerinden kendi mantığını kurmuştur (Hyppolite, 2013, s. 69). Çünkü Hegel, düşüncenin düşüncesinin, kurgusal olarak aynı zamanda varlığın düşüncesi; varlığın düşüncesinin ise düşüncenin düşüncesi ya da nesnesi olduğunu düşünmekteydi (Hyppolite, 2013, s. 69).

Düşüncenin nesnesi olan varlık alanında oluş ve değişim hâkim olduğundan çelişkiler mevcuttur. Çelişkilerin varlığı, değişmez ilkelere dayanan geleneksel mantığın işleyişini olanaksız kılmaktadır. Niçin gerçekte varlık olsun da daha ziyade hiçlik olmasın? Sorusu, mantık açısından ancak geleneksel mantık ilkelerinin eleştirisini yapan Hegel için anlamlı olabilmıştır (Heidegger, 2003, s. 56). Çünkü Hegel geleneksel mantığın, bir noktadan sonra bağını kopardığı varlık ile yeniden bir bağ kurma çabası içerisinde olmuştur. Bu yüzden Hegel mantığı, formel olmanın ötesinde diyalektik yapıya sahip, metafizik temelli bir mantıktır (Hyppolite, 2013, s. 76). Hegel'in metafizik temelli bir mantık geliştirmesi, onun eski metafiziksel dogmatizmin ağına takıldığı yanılgısına sebep olabilir. Ancak Hegel, Kant'ın başlattığı yoldan varlık alanını mantıksallaştırarak ve aşkınsal mantığı, kurgulayıcı mantığa dönüştürerek akıl-varlık özdeşliği bağlamında temellendirmek istemiştir (Hyppolite, 2013, s. 76).

Metafizik temelli mantık kurma düşüncesine sahip olan Hegel, Aristoteles'ten farklı olarak bilim sınıflandırmasını da varlık ve düşünce özdeşliği kriterine uygun olarak idea kavramı üzerinden yapmıştır. Düşüncenin varlığa diyalektik uygunluğu söz konusu olduğundan bilimleri; mantık, doğa felsefesi ve tin felsefesi olmak üzere üç bölüme ayırmıştır (Hegel, 2014a, s. 63; Sartre vd., 1961, s. 20). Hegel mantığı kendinde ve kendi için olan ideanın bilimi şeklinde tanımlarken doğa felsefesini; başkalığı içindeki kendine yabancılaşmış idenin bilimi olarak, kendine yabancılaşmış olanın içinden, kendine yani kendi için şeye dönen idenin bilimi olarak tin felsefesini anlamıştır. Hegel gerçeklikten koparmadan, gerçekliğin bütünsel ifadesinin bilimi olarak da mantığı anlamıştır. Hegel açısından mantık aynı zamanda bu bilimlerin gerçeklik kazandığı tarihin felsefesi biçimindedir (Hyppolite, 2013, s. 31).

1.2. Mantık Tarihi

1.2.1. Aristoteles Öncesi Grek Dünyasında Mantık Çalışmaları

Mantık tarihi Aristoteles ile başlamaktadır. Ancak mantığın sistem kazanmasında öncülük edecek zihin üzerinde derin düşünme çalışmaları Aristoteles'ten önce de yapılmaktaydı. Hegel'in felsefeyi kendisi ile başlattığımızı söylediği Thales'ten önce zihin üzerinde derin düşünme çalışmaları başlamış olsa da

mantığın sistem kazanmasında öncülük edecek ilk gerçek adımların doğa filozofları Thales ve Anaximenes'in doğrudan varlığı konu etmeleriyle başlatıldığı söylenebilir (Hegel, 2014a, s. 163; Taylan, 2010a, s. 36). Varlığın kaynağını madde olarak gören ilk çağ doğa filozofların bu düşüncelerinde karşılaştıkları çelişki ve tutarsızlıklar onların varlığa farklı temeller aramaya itmiştir. Aristoteles'in *Metafizik* kitabında kendisinden önceki filozofların sayıklamaları karşısında aklı başında tek kişi olarak gördüğü Anaksagoras, bütün varlığın sebebinin bir akıl (nous) olduğunu söyleyerek ilk dönem felsefesine zihnin iyice karışmasına ve zihin üzerinde daha fazla düşünmeye itecek bir açıklama sunmuş bulunmaktaydı (Aristotle, 2010, s. 95; Hegel, 2004, s. 30). Ama bu da bir sistem mantığı ortaya koymak için yeterli olmamıştır.

Mantık biliminin ilkeleri temelde Parmenides ve onun öğretilerine karşıt fikirler sunan Herakleitos tartışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yüzden o dönem için varlık ve oluş, gerçeklik ve olasılık, öz ve görünüş gibi zıt kavramlar, farklı şekillerde varlık açıklamaları için kullanılmaktaydı (Heimsoeth, 1993a, s. 37). Sözünü ettiğimiz bu zıtlıklar temelde fikir ayrılıklarına sebep olup farklı varlık açıklamalarının yapılmasını gerektirmiştir. Parmenides, oluşun çelişki barındırdığını, kendinde çelişki barındırmayan ve bütünlüğü Bir olan varlığın ancak akılla kavranabileceğini, bu Bir'in özünde de çelişkiye yer olmadığını ve dolayısıyla oluşun mümkün olmadığını söyleyerek geleneksel mantığın çıkış sürecini resmen başlatmıştır (Çiçekdağı, 2019, s. 13; Lokman Çilingir, 2005, s. 35). Parmenides, varlığın yoklukta aranmasının çelişki yaratacağını düşündüğü için var olan bir şeyin yoklukta aranması ya da yokluk ile ilişkilendirilerek anlatılmasına da karşı çıkmıştır (Parmenides, 2015, s. 11). Parmenides'in aksine Herakleitos, Hegel diyalektik felsefesine temelinde bulunan oluş ve çelişkinin varlıkta mevcut olduğunu savunmuştur.

Şüpheli bir yaklaşım içinde olan sofistler kendilerinden önce bu fikirlerle Grek dünyasında yer bulan Parmenides ve Herakleitos'un ispatlarına bakarak, genel geçer hiçbir hakikatin olmadığını, olsa bile ispat edilemeyeceğini göstermeye çalışmışlardır (Emiroğlu, 2015, s. 39). Bütün bu kutuplaşmalar, sofistlerin inkârcı ve bilinemezci tutumlarına karşın Sokrates'in kavram felsefesi, öğrencisi Platon'un diyalektik tavrı, Aristoteles'in analitik yöntemini geliştirmesinde etkili olmuştur (Atademir, 1974, s.

28; Erdem, 2021, s. 47). Ayrıca Sokrates ve Platon'un felsefi çalışmalarıyla beraber metot ve sistem düşüncesi ortaya çıkmış, bunlara duyulan ihtiyaç ve endişe iyice hissedilmeye başlamıştı (Atademir, 1974, s. 8). Gelişim süreci oldukça sancılı geçen mantık, Aristoteles ile birlikte değer ve zorunluluk kazanmaya başlamış, gerçek anlamda kurulma sürecini girmiştir. Bu dönem topiklerin yazılışına kadar süren ve henüz mantıkla ilgili net bilgilerin ortaya konmadığı bir dönemdir (Çetin, 2020, s. 12).

1.2.2. Aristoteles Döneminde Mantık

Sistematik mantığın kurucusu Aristoteles'ten önce, farkında olarak veya olmayarak bazı filozoflar evren ve hakikat hakkındaki gerçek bilgiye ulaşmaya çalışırken aynı zamanda mantığın kurulmasına da öncülük edebilecek çalışmalar yapmışlardır (Sina, 2014a, s. 13). Ancak bu çalışmalar sistematik mantığın kurulması için yeterli olamamıştır. Hocası Platon'un *Akıl* diye seslendiği Aristoteles İnsan zihninin sistemli bir yapısı olduğunu ve bu yapı üzerinden bütün bilgilerin üretilebileceğini düşünmekteydi (Atayman, 2014, s. 120; İnönü, 2017, s. 61). Onun zihin yapılarından hareketle gerçek bilgi elde etmek için ilham aldığı şey, Platon'un öğretileridir. Ancak Platon'un idealar öğretisinde tümeller ile tikeller arasında kurulamayan bağlantıyı fark edip eleştirisini yaparak tikel ile tümelin bütünselliğini bağıntılarını bulmaya çalışırken düşüncenin bilimi ve formel yapıyı mantığı kurmuştur (Cevizci, 2012, s. 116).

Mantığın kurucusu olmasına rağmen Aristoteles mantık sözcüğünü kullanmadığı bilinmektedir (Ross, 2011, s. 46-47). Onun için mantık sistemini karşılayan sözcük, *Analitik* kavramıdır. Çünkü Aristoteles için mantık, düşünce üzerinde durup analizi bizzat kendisi yaptığı için analitik kavramına karşılık gelmesi gereken bir yöntemdir (Arslan, 2017, s. 52-53; Çiçekdağı, 2019, s. 11). İlk olarak mantık terimi, Aristoteles yorumcusu olarak 2. Yüzyılın sonlarında ve 3. Yüzyılın başlarında yaşamış olan Alexander of Aphrodisias tarafından bu alana, isim olarak kullanılmıştır (Çiçekdağı, 2016, s. 59). Mantık için Analitik kavramını kullanan Aristoteles'in mantıktan tam olarak ne anladığı, bilim sınıflandırma yönündeki tavrından anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Aristoteles, bilimleri teorik, pratik ve üretken olmak üzere üç bölüme ayırmaktaydı (Aristotle, 2010, s. 294). Aristoteles'in

bu ayırımına göre hareketsiz ve madde dışı varlıkların, teorik bilime dahil edilmesi gerektirdi. Bu yüzden fizik, matematik ve metafizik bu alanın bilimleridir (Aristotle, 2010, s. 295). Ancak yukarıdaki bilimlerin varlıksal koşullarını kendinde taşıdığı halde mantığa, bu sınıflamada yer vermemiştir. Ross Aristoteles'in mantığı teorik bilimlerin dışında tutmasının sebebinin; yine Aristoteles'in mantığı bir bilim olarak saymamasından ve mantığı akıl yürütmelerin incelenmesi için bir araç olarak kullanması gerektiğini savunmasından kaynaklandığını ifade etmiştir (Ross, 2011, s. 47).

Aristoteles mantığının, formel yönü ağır bastığından Hegel'de gördüğümüz düşünce ile varlık özdeşliği söz etmek tam olarak mümkün değildir. Ancak yine de Aristoteles'in düşünce ile varlık arasında sıkı bir ilişki kurduğu bilinmektedir. Bu yüzden mantığını, aynı zamanda varlığı düşünmek için bir araç olarak kullanmıştır. Öyle ki, mantık konusundaki düşüncelerinin yer aldığı *Birinci Analitikler*'de formel, *İkinci Analitikler*'de ise mantığın ontolojik boyutunu ele almıştır. Aristoteles mantığının varlıkla ilişkisi kadar, işleyiş biçimi de önemlidir. Formel yapısı itibarıyla doğru öncüllerden zorunlu doğru sonuçların çıkması sebebiyle Aristoteles mantığı, matematiğe benzer bir yapıya sahiptir. Onun mantık sisteminde, doğru olduğu kabul edilen tanım, aksiyom ve hipotezlerden hareketle, zorunlu doğru çıkarsamalar yapılabilmektedir. Zorunlu doğru çıkarımlar, mantığın hipotetik ve dedüktif bir işleyişinin olduğunu göstermektedir (Arslan, 2017, s. 57). Dedüktifin en mükemmel hali ise geleneksel mantıkta *kıyas*'tır. Çünkü Aristoteles'e göre ispat biçimlerinden diyalektik ve sofistlik tavrı arasında, analitik düşünmeyi sağlayan yöntem, kıyas biçimidir (Ülken, 1942, s. 33). *Kıyas bir sözdür ki kendisinde bazı şeylerin konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla olarak çıkar* (Aristoteles, 1996a, s. 5).

Aristoteles sisteminin ifadesi olan kıyas, en doğru ifade ile; bilinen hükümlerden yeni hükümler çıkarmak demektir (Aristoteles, 1996a, s. 41; Topçu, 2016, s. 23). Bu ifade mantığın belli türdeki düşünme formlarıyla ilgilendiğini göstermektedir. Bu düşünme formları ile, bilinen hükümlerden yeni hükümler çıkaran bir yapıya sahip olup düşünmenin oluşumu ve düşünmenin içeriğinden bağımsız olarak yalnızca dile dökülmüş düşünceler arasındaki ilişkiye dikkat edilmektedir

(Erdem, 2021, s. 24) Çünkü bilinen hükümlerden doğru hükümler çıkarmak, doğru düşünme ve bu düşünceleri doğru bir tarzda dile getirmek ile mümkündür. Dil ve düşüncenin etkin olduğu bu mantık sayesinde insan düşüncesi, insan yaşamındaki bütün karmaşıklığa rağmen, günlük insan yaşamında iki değerli (doğru- yanlış) mantık ile sağlam bilgi ve kararlara varılmaktadır (Erdem, 2021, s. 13). Her ne kadar günlük yaşamda sağlam bilgi ve kararlara ulaşırsa da Hegel açısından günlük yaşam için elde edilen bu bilgiler, temelini bütünselliği olan hakikatin soyutlamalarıyla yapılan kavramlardan almaktadır. Hakikatten yapılan soyutlamalar gündelik yaşam için kolaylık sağlasa da somut bütünlüğe sahip olan gerçeklik ile arsına mesafe koymasına sebep olmaktadır.

Ayrıca geleneksel mantıkta kıyas sonucu ortaya çıkan yargıların doğru, geçerli ve gerçek olması da son derece önemlidir. Ancak doğru önermeler sonucunda zorunlu olarak, doğru sonuçlar elde edilebilse de her zaman doğru olan önermeler gerçek olmayabiliyor. Çünkü zorunlu doğru öncüllerden doğru sonuçlar çıksa bile bu sonucun gerçek olması, ancak olgu ile örtüşebilmesi ile mümkündür. Aksi takdirde yalnızca önermenin doğruluğu ve geçerliliğinden söz edilebilir (Çüçen, 2012a, s. 34-36; Emiroğlu, 2015, s. 12).

Aristoteles'in formel yönünün ağır bastığı mantığına dair görüşlerinin yer aldığı eserleri, ölümünden sonra onun mantık anlayışını doğru bir ifadesi veya karşılığı olarak alet anlamına gelen *Organon* adı altında toplanmıştır. *Organon* isminin uygun görülmesinin sebebi ise onun temelde mantığı felsefi düşüncenin bir aleti olarak görmesinde yatmaktadır (Timuçin, 1976, s. 16). *Organon* ilk başlarda *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Kanıtlar* olmak üzere altı, daha sonra Aristoteles takipçilerinin *Retorik* ve *Poetika*'yı eklemeleriyle sekiz, son olarak Porphyrios'un *İsagoge*'sinin eklenmesiyle dokuz bölümden oluşmaktadır (Özlem, 2012, s. 395)

1.2.3. Orta Çağ Batı Dünyasında Mantık

Orta çağ batısında ilk mantık çalışmaları neredeyse çevirilerden ibaretti. Mantığın bütün sanatının konuşma ile ilgili olduğunu söyleyen Boethius'un (470-525) ilk olarak Aristoteles'in *Organon*'undan *Kategoriler* ve *Önermeler* adlı eserleri ile

birlikte Porphyrios'un *İsagogi*'sinin çevirisini yapmıştır (Keny, 2017, s. 131). Boethius ayrıca hipotetik ve kategorik kıyasa dair çalışmalarıyla da mantığın, orta çağda varlığını devam ettirebilmesinde etkili olmuştur (Keny, 2017, s. 131). Orta çağ batı toplumlarında Aristoteles mantığı başta olmak üzere fizik ve metafiziğinin Rönesans'a kadar devamını sağlayan diğer temsilcileri ise Albert le Grand (1193-1280), Saint Thomas d' Aquin (1225-1274), Pierre d' Espagne (1226-1277)'dir (Öner, 1969, s. 9-10). Aristoteles'in *Organon* başlığı altındaki diğer eserlerine ise ancak 12. Yüzyılda çalışılabilmektedir (A. Demir, 2013, s. 21). Bilindiği üzere orta çağda teoloji çok önemliydi. Söz konusu teolojide karşılaşılan problemler ve Tanrı kanıtlamaları olunca da başvurulacak yöntem Aristoteles'in tümdengelim yöntemi olmuştur (Özlem, 2012, s. 236). Orta çağın bünyesine uygun gelen Aristoteles mantığına büyük çapta katkıları olmasa da orta çağ mantıkçılarının yeniden yorumlamaları sayesinde klasik mantığın 18. Yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürebilmiştir.

1.2.4. Orta Çağ İslam Düşünce Dünyasında Mantık

İslam mantık tarihi, İslam medeniyetinin hakim olduğu bölgelerde yaşayan farklı din, dil ve etnik kökenlere mensup bilim adamı ve filozoflarının Grek dilinden Süryaniceye ve Süryaniceden Arapçaya yaptıkları çeviriler ve mantığa olan katkılarını barındırmaktadır (İnönü, 2019, s. 11). 16. Yüzyıla kadar etkili olan İslam mantığının yalnızca çevirilerden oluşmuş bir mantık değildir. Farabi (ö. 950), İbn Sina (ö. 1037), Gazâlî (ö. 1111) ve İbn Rüşd (ö. 1198) gibi ünlü İslam mantıkçı ve filozoflarının mantığa önemli katkıları olmuştur (Erdem, 2021, s. 51; Street, 2014, s. 33). Ancak ilk olarak İslam mantık tarihinde Aristoteles mantığı, diğer bilimlerin anlaşılması için bir alet, felsefeye giriş ve astronomi ve tıp alanlarının anlaşılıp geliştirilmesi için kullanılmıştır (Rescher, 2018, s. 55).

Süryanice yapılan çevirilerin, Aristoteles mantığını tam olarak doğru yansıtamadığını düşünerek mantığın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini salık veren ve Aristoteles mantığını eleştirel bir gözle inceleyen, ayrıca mantığı ilimlerin başı olarak değerlendiren ilk mantıkçı ve filozof, Farabi'dir (İnönü, 2019, s. 17; Rescher, 2018, s. 73; Ülken, 1942, s. 82). Bu yüzden Aristoteles'ten sonra ona ikinci öğretmen denmiştir. Farabi, bir şey hakkında kesin bilgi edinilmek istendiğinde

hakikati ve gerçeği verebileceğinden, burhan denilen mantığın, yaygın bilinen cedel yani diyalektiğe tercih edilmesi gerektiğini *Mantiğa Başlangıç Risalelerinde* ifade etmiştir (Farabi, 2017, s. 38). Farabi'nin ardılı İbn Sina temelde Farabi'nin mantık için sergilediği tavrını önemsemiş olsa da daha çok Aristotelesçi yaklaşımı tercih etmiştir. O, mantığı kişinin düşünürken yanlışla düşmekten koruyacak sistematik bir alet, düşünmeyi konu edinmesi bakımından da bağımsız bir bilim olarak görmekteydi (İbn Sina, 2015, s. 2; İnönü, 2019, s. 35). İbn Sina mantığın, bilinmeyenin bilgisine ulaştırmaları bakımından aslında varlığın bilgisine olgulardan hareketle elde edilen dilsel ifadeler aracılığıyla ulaşılabilirliğini savunmaktaydı (Sina, 2014a, s. 19). Dilsel ifadelerin en kesin olanı ise *Topikler*'de formları bakımından farklılaşmayan kesin kıyas olarak ifade ettiği burhan ile sağlanabileceğini iddia etmekteydi (Sina, 2014b, s. 14). Bu yüzden mantığın sağlam bir araç olup güvenilir bilgilere götürmesinin yolunun dilin, mantıksal yapısının çözülmesiyle mümkün olabileceğini savunmaktaydı. Çünkü ona göre problemler, farklı olsa da mantıksal yapısı bir olan dil aracılığıyla daha kolay çözülebilecektir (Cevizci, 2012, s. 250).

Aristoteles mantığını İslam kültür ve felsefesi ile harmanlayıp geliştirmek isteyenler olduğu gibi farklı bir kültür ve dine mensup bir toplumun mantık anlayışının İslam dünyasına getirilip işlenmesinden rahatsızlık duyanlar da olmuştur. Rahatsızlık duyup mantık çalışmalarının haram olduğunu öne süren önemli isimlerden biri İbn Sallah'dır (1090-1153) (Rescher, 2018, s. 290-353). Onun halefi olan İbn Teymiye (1263-1328) mantığın kullanılmaması gerektiği ile ilgili ikazda bulunduğu bilinmektedir. Aristoteles kıyas sisteminin, İslam düşüncesine ve fihkına uygun olmadığını savunan İbn Teymiyye'nin mantık ile ilgili eleştirilerinin topladığı *er Redd ale'l-mantıkayyın'i* eserinde mantık karşıtı görüşler geliştirirken kıyasın formuna dokunmamış olsa da eleştirilerini yöneltmiştir (Street, 2014, s. 66). Yapılan eleştirilere rağmen mantığı İslam dinine yaklaştırmaya çalışan Gazali gibi önemli filozoflar da vardır. Gazali konusu mantık olan *İlmin Ölçütü* kitabının girişinde, bu kitabı mantığı ve mantığı benimsediği için kendisini eleştirenlere karşı yazdığını dile getirmiştir (Gazzâlî, 2013, s. 32).

Bize kusur arama ve eleştiri gözüyle bakan şaşî gözler, bizim kesin olan akli konuları, fıkhi zanni misaller ile anlatıp alışılagelen yöntemler dışına çıkmamızı

yadırgayabilir. Şimdi bu kişi eleştiri ve ayıplaması konusunda taşkınlığı bıraksın; bir şeyi misal ve benzeriyle anlatma sanatını ve bunun yararını bilmediğinin farkına varsın (Gazzâlî, 2013, s. 32). Buradan anlaşıldığı üzere Gazzali'ye göre mantığı eleştirenlerin hatası, mantığı bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Gazzâlî'nin mantığın Kur'an'ın temelinde olduğunu ve bu yüzden mantığın İslam düşüncesi için zorunlu olduğunu düşündüğüne dair iddialar da vardır (Emiroğlu, 2015, s. 49). Öyle ki mantığın din için zararlı bir disiplin olduğuna karşı Gazzâlî, *el- munkız min ad-dalal*'da; mantığın dine olumlu veya olumsuz anlamda etkisi olmadığını dile getirmiştir (Gazali, 1960, s. 33).

1.2.5. Yeniçağda Mantık

17. yüzyılın başlarında, bilimsel gelişmelerin hız kazanmasıyla birlikte doğa daha da iyi tanınmaya başlanmış, teolojiye, metafiziğin gizemine duyulan ihtiyaç azalmaya başlamıştır. Bacon (1561-1626), ve Descartes (1596-1650) Aristoteles'in 2000 yıl boyunca teoloji ve bilim alanlarında söz sahibi olan mantığının, artık hızla gelişim gösteren bilime metotsal olarak yetemediğini iddia etmişlerdir (Öner, 1986, s. 10). Bu iddia, yeni bilim anlayışı ile birlikte yeni mantık fikrinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü Aristoteles bilim ve mantık anlayışının, gizemleri çözülmeye başlanan doğayı açıklayabilecek yeterlilikte olmadığı düşünülmekteydi (Erdem, 2021, s. 51). Doğal olarak da geleneksel mantığın yöntemlerine alternatif metot ihtiyacı hissedilmeye başlanmıştır.

Metot ihtiyacının fark edildiği dönemde doğa bilimcileri doğa hakkında doğru bilgiye ulaşarak doğaya egemen olmak isterken, deney ve gözlem yöntemlerini kullanmaktaydı. Ancak ulaşılan bilginin doğruluk derecesini arttırmak ve güvenilir sonuçlar elde etmek için tümel ve genel kavramı yerine bireysel olanın nesnelliğini ifade eden tikelin araştırılmasına öncelik verilmesi gerekmektedir (Çubukçu, 1998, s. 61). Tikelin nesnelliğinin araştırılması için ihtiyaç duyulan yöntem olan metot konusu, ilk kez Petrus Ramus tarafından dile getirilmiş, ardından doğayı anlamaya yarayacak bir mantık yöntemi olarak kullanılmak istenmiştir (Çubukçu, 1998, s. 62; Emiroğlu, 2015, s. 51; Öner, 2016, s. 10). Yeni metot anlayışının ortaya çıkması, en mükemmel

şekli kıyas olan tümdengelimli biçimsel mantığın, bilgiye ulaştıran gerçek bir araç olmadığını dile getirenlerin iddialarını kuvvetlendirmiştir (Erdem, 2021, s. 52).

Kendisinden önce gelen modern dönem filozofu Descartes'ten daha net ve sert tavırla eskiye karşı yeniye üretmenin peşinde olan Bacon, Aristoteles'in tümdengelimli mantığı karşısına, tümevarım yöntemi geliştirmek istemiştir. Ona göre geliştireceği tümevarım temelli yöntem, yalnızca zihnin işlevleri ve araştırmaları ile uğraşmakla kalmaz, çağın gerektirdiklerine uygun olarak doğanın bizzat kendisini de incelediklerini ve bu incelemeler dikkate alınarak zihin araştırmaları yapılabilmektedir (Bacon, 2012, s. 195). Ona göre Kıyas önermelerden, önermeler de kavramlara işaret eden kelimelerden ibarettir. Bu yüzden kavramların dikkatsizce soyutlamaları yapıldığı taktirde üst yapıda yani önermelerin kurulmasında ya da yargıların ortaya konulmasında da bir sağlamlık yok demektir. *Öyleyse bizim tek ümidimiz gerçek tümevarımdır* (Bacon, 2012, s. 122) . Hegel de diyalektik mantığında bu düşünceyi savunmaktadır. Ancak tümdengelimde olduğu gibi tümevarım yönteminde de oluş ve değişimin göz ardı edildiğini de bilmektedir. ona göre tümevarım da yetersizdir ve bu yüzden gerçek yöntem, ancak gerçeklik, varlığın kendini açtığı, ortaya koyduğu diyalektik devrim olabilir (Hyppolite, 2013, s. 192).

Descartes tümdengelimli şekilsel mantıkta kullanılan kıyasın geçersizliğini, bilmediğimiz başka şeylerin araştırmasını yapmak yerine, bilineni dilsel tarzda ifade aracı olarak görmekteydi (Descartes, 2015, s. 49-50). Bu yüzden o, Aristoteles mantığının totolojiden ibaret ve gereksiz olduğunu dile düşünmekteydi (Topçu, 2016, s. 11). Descartes açısından Aristoteles mantığı yerine matematik ve matematik temelli yeni bir mantık, bilime yöntem olabilme konusunda daha başarılı bir metot olacaktır. Ancak akıl yürütmeler olmadan salt mantık veya matematik, bu iş için yeterli olamayacaktı. Çünkü somut gerçeklikleri olmayan matematik ve mantık ancak zihinsel bir faaliyetle (deney ve gözleme tabi olmadan) ifade edilebilirdi (Cevizci, 2012, s. 490).

Locke Aristoteles'in, mantığının karşısında durup onun öğretilerine dair her şeyi yadsıyanlara karşı kıyas yönteminden, sonucun zorunlu olarak doğru çıktığını kanıtlamanın bile çok değerli olduğunu ancak kanıtlama yöntemleri arasında en iyisi

olsa da başvurulabilecek mutlak gerçekliği vermediğinden başvurulabilecek yegane yöntem de olmadığını belirtmekteydi (Locke, 2013, s. 467). Locke'un bu yumuşak ve ılımlı tavrı karşısında Descartes ve Leibniz'in yaklaşımları daha dikkatlidir. onlar da eski, yetersiz ve itibardan düşürülmüş geleneksel mantık yerine evrensel bir matematik yaratma fikri konusunda aynı noktadan hareket edip, dolayısıyla da salt biçimsel işlemler yapılmasına olanak tanıyan evrensel bir dil yaratmayı hayal etmişlerdir (İlyenkov, 2009, s. 17).

Geleneksel mantık eleştirisi sunan önemli bir diğer isim de Hobbes idi. Hobbes'un sözcük işaretinin hesaplanmasına dair yaptığı yeni mantık yaratma girişimi de mevcuttu. Hobbes, dilsel ifadelerin sembolleştirilmesiyle matematiksel işlemlere benzer yöntemlerle çıkarsamalar yapılabileceğini iddia etmekteydi (Thomas Hobbes, 2012, s. 45). Bu düşüncesinden hareketle de geleneksel mantığın ilkelerinin dışına neredeyse hiç çıkmadan sembolik mantığın kurulması sağlanmıştır. Ayrıca 1847 yılında de Morgan'un *Formel Mantık* ve George Boole'un *Mantığın Matematiksel Analizi* kitaplarının yayınlanmasıyla önermeler, matematiksel semboller şeklini almış ve sembolik mantığın asıl temsilcileri olan Gottlob Frege (1848-1925) ile Bernart Russell'un (1872- 1970) çalışmaları için temel olmuştur (Çüçen, 2012b, s. 43).

1.3. Mantığın Temel İlkeleri

Mantık, düşünce ve düşüncenin yasaları, bağlamında işlemektedir. Mantığın işleyişinin en doğru şekilde ortaya konabilmesi için de belli ilkelerin kabul edilmesi gerekmektedir. İlke; kendisinden başka şeylerin çıktığı dayanak, kaynak ve kendisinin hiçbir şeye dayanmadığı bir belirleyiciliğe sahiptir (Akarsu, 2016, s. 103). Genel ve zorunlu olan aklın ilkeleri genelliğini, her türlü ispat için gerekli olmalarından, zorunluluğunu ise düşüncenin tutarlılığını sağlaması şartından kazanmaktadır (Taylan, 2010b, s. 5). Bu bağlamda özellikle geleneksel mantık, aklın ilkeleri noktasından hareketle işleyen bir yapıya sahip olmakla beraber, mantığın temel konularının belirleyicilik görevini de üstlenen bir konumdadır. Geleneksel mantık için evrensel nitelikte olan bu ilkeler, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin olanaksızlığı şeklinde kabul edilse de daha sonra Leibniz (1646-1716)'in eklediği yeter- sebep ilkesi ile birlikte, dört tanedir (Çüçen, 2012a, s. 24; Ece, 2019, s. 243).

1.3.1 Özdeşlik İlkesi

Klasik anlayışa göre özdeşlik ilkesi, mantığın en temel ilkesi olup kendisine dayanan diğer ilkeler gibi tanımlanamazdır (Taylan, 2010b, s. 99). Tanımlanamaz olmalarının sebebi, bu ilkelerin ifade edilişine imkân sağlayabilecek durumda dayandığı bir alan veya varlıksal sebepleri olabilecek olgusal bir güç olmadığı düşüncesidir. Ayrıca özdeşlik ilkesinin sonucuna göre bir değer doğru olarak kabul edilmişse, bu doğruluk değeri her koşulda aynı kalmak zorundadır. Çünkü özdeşlik ilkesi, düşüncenin kendi içinde tutarlı ve çelişkisiz gelişebilmesi için başvuru zorunlu bir kural niteliğindedir (Çubukçu, 1998, s. 46). Ayrıca özdeşlik ilkesi, her kes için aynı anlamı ifade ederek kendinde çelişki barındırmayan bir yapıyı ifade etmektedir (Aster, 1994, s. 113). Özdeşliğin doğrudan kavramsal açıklamasını yapmak kolay olmasa da yakın anlamlı anlamlara gelen eşitlik ve benzerlik gibi başka kavramlarla ilişkilendirilerek ifade edilebilmektedir (Köz & Çetin, 2016, s. 23; Löringhof, 1973, s. 36).

Özdeşlik, bir şey ne ise o, olduğu ile ilgili bir ifade olduğundan onun totolojik anlam taşıdığı eleştirisi ile karşı karşıya gelmesi doğaldır. Bu sebeple gereksiz olduğu düşünülse de genel mantığın temeli üzerine kurduğu kavramların anlaşılması açısından son derece önemlidir. Çünkü kavramlar ancak nesneler dünyasında tikellerin gözlemlenmesi sonucu gerçeklik kazanabilmektedirler. Mantıksal çıkarım sürecinde önermelerin dayandığı kavramların değişiklik göstermemesi gerektiği ile ilgili zorunlu koşul, özdeşlik ilkesini, geleneksel mantık açısından vazgeçilmez kılmaktadır. Ayrıca özdeşliğin bir soyutlama olarak, koşullara bağlı olmayan genel ve durgun bir özellikte olduğu düşüncesi, Hegel ile birlikte diyalektiğin en temel özellikleri olan hareket ve değişimin yasalarıyla aşılma istenecektir (Çubukçu, 1998, s. 46). Hegel, özdeşlik ve diğer akıl ilkelerini bu şekilde geliştirerek mantık alanına kazandırdığı görülmektedir.

1.3.2 Çelişmezlik İlkesi

Özdeşlik ilkesinin kabulü, zorunlu olarak, çelişmezlik ilkesini de gerektirmektedir. Çünkü geleneksel mantık açısından çelişki, mantıksal olarak yalnızca önermeler arasında bir karşı olma durumundan ibaret olup özdeşlik yasasının

devamı niteliğindedir (Çubukçu, 1998, s. 44). Dolayısıyla geleneksel mantıkta varlıkların zihindeki göstergesi olan kavramlar, tek başına bir yargı bildiremediğinden hem kendilerinde hem de zihindeki karşılıkları olan varlıklarda da çelişkilerin imkanı da kabul edilmezdir (Çiçekdağı, 2019, s. 23). Ancak çelişmezlik ilkesinin de özdeşlik ilkesi gibi, ontolojik bir karakterde olduğu düşünülmektedir. Haliyle bir şeyin aynı anda hem var hem de yok olduğunu düşünmek bir çelişki ve hareket yaratacağından epistemolojik ve ontolojik açıdan çelişkinin olmadığı, bu yüzden çelişmezlik durumunun var olduğu sonucunu doğurmuştur. Bu durumun, çelişmezlik ilkesinin özdeşlik ilkesine bir katkı sağlayamayacağı düşüncesinin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Ancak genel kanıya göre özdeşlik, kendisi ile özdeş olan, yani kendisi olduğu durumda kalmak zorunda iken, çelişmezlik, var olan yargının inkarını da ortaya çıkardığı için, yeni bir anlamın oluşmasına da imkan sağlamaktadır (Taylan, 1981, s. 111).

A'nın kendisinden başka bir şeyle özdeş olamaması durumunu düşünmemizi sağlayan çelişmezlik ilkesi, Aristoteles'e göre bir şeyin aynı zaman ve aynı durumda hem kendisi hem de başkası olması imkansızdır. (Aristoteles, 2010, s. 201-202). Löringhoff'a göre çelişmezlik ilkesi formülünün; A ile A dışında olan her şey düşünce konusu edildiğinden önemlidir (Löringhoff, 1973, s. 38). Görüldüğü gibi çelişmezlik ilkesi, A olmayan olarak A, dışındaki her şeyi kapsıyor olduğundan özdeşlik ilkesi ile karşılaştırdığımızda bilgi değerinin daha çok olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.3. Üçüncü Halin İmkansızlığı İlkesi

Geleneksel mantığın üçüncü ilkesi, üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi olarak, bir şeyin ya A ya da A olmayan olmak zorunda olduğunu, üçüncü bir durumun söz konusu olamayacağını, çelişmezlik ilkesinden destek alarak bize öğreten bir ilkedir (Özlem, 2012, s. 53). İlk iki ilke çok değerli mantık sistemlerinde de kabul gördüğü halde üçüncü halin imkansızlığı ilkesi, daha çok iki değerli mantığın uygulama alanında karşımıza çıkmakta ve mantığın iki değerli bir sistem olduğunu gösteren bir ilke olmaktan öteye gidememektedir (Öner, 1969, s. 289; Taylan, 1981, s. 112). Ayrıca geleneksel mantıkta bir önermenin doğru kabul edilmesi, zorunlu olarak karşı önermenin inkarını gerektirmektedir. İki değerli sınırlılığa sahip olduğundan yalnızca doğru ve yanlış değerlere ulaştırabilen bu ilkede, üçüncü bir değer kabul

edilmemektedir. Üçüncü halin imkansızlığı ilkesi doğruluk değerini, yanlışın yanlış olduğunu ortaya koyarak yani saçmaya indirgeyerek kazandırabilmektedir (Çüçen, 2012b, s. 26; Taylan, 1981, s. 112).

Sembolik mantıkta üçüncü halin imkansızlığı ilkesinin kanıtlanma biçimi değillemenin değillemesi olarak ifade ediliyor olup $\sim, \sim A=A$ şeklinde sembolleştirilmektedir (Çüçen, 2012b, s. 26). Ancak bu çifte değillemenin uygulamada evetleme karşısında kanıtlama açısından daha zayıf olduğu sonucuna ulaştırabilir. Çünkü çifte değillemenin kullanılmasının, mantığın alanını daralttığı düşünülmektedir (Öner, 1969, s. 290-291). Bu konudaki en güçlü eleştiri Hegel'den gelmiştir. Çünkü Hegel, çelişki üzerine kurduğu sisteminde üçüncü halin imkansızlığındaki A'nın karşısında bir başkası olarak A olmayan değil, kendi başkası olduğunu dile getirerek, A ile A olmayanın A'da kalarak çelişkinin sürekliliğini ortaya koyabildiğini düşünmekteydi (Hegel, 2014a, s. 232)

1.3.4. Yeter Sebep İlkesi

Mantığın dördüncü ilkesi olan yeter-sebep ilkesi, mantıksal önerme ve yargıların doğruluk değerlerinin zorunlu bir nedene dayanıyor olması gerektiği düşüncesinin ifadesidir (Köz & Çetin, 2016, s. 24). İlk üç ilke doğru bir önerme ortaya çıkarmak için birbirleri ile sıkı bir bağ ile bağlı olan formel yapıları ilkeler iken, yeter sebep ilkesi daha bağımsız olarak onlardan farklı ama yine de temel bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır (Öner, 1969, s. 293). Bu ilkenin aslında ilk kez Platon ve Aristoteles tarafından kavrandığı düşünülmektedir (Heimsoeth, 1993a, s. 61). Ancak yeter sebep ilkesi, ilk kez bir mantık ilkesi olarak Leibniz ile birlikte karşımıza çıkmıştır. Leibniz, mantığı insan aklının varlıkların organik yapısının kavramasını sağlayan gerçekliğin bir yansıması olarak görmekteydi (Antognazza, 2013, s. 44). Bu yüzden varlık ve düşüncenin kavranmasına olanak tanıyabilecek olan mantığın, temelde iki ilkesinin olduğunu öne sürmekteydi. Bunlar; çelişmezlik ve kendisinin geleneksel mantığa kazandırdığı yeter sebep ilkeleriydi (Leibniz, 2011, s. 47).

İlk üç ilkeden sonra sebep-sonuç ilişkisi temelinde işleyen yeter sebep ilkesi, Leibniz'e göre her durum arkasındaki sebepleri incelemeye yarayan ve olgu hakkındaki gerçek bilgiye nasıl ulaşılabileceği ile ilgili fikirler üretmeye yarayan bir

yöntemdir (Leibniz, 2011, s. 47). Olgusal gerçeklik ile akılsal gerçekliği birbirinden ayıran Leibniz, olgusal gerçekliklerin bile öznenen çıkarsanabilen analitik yargılar olduğunu düşünmekteydi (Karatani, 2008, s. 84). Ona göre yeter-sebep ilkesi de diğer ilkeler gibi bir mantık ilkesi olarak, ortaya konulan bir yargının zorunlu olarak temellendirilmesine yaramaktadır. Leibniz çelişmezlik ve yeter-sebep ilkelerden hareketle mantıksal ve metafiziksel temeller ortaya koymaya çalışmıştır (Antognazza, 2013, s. 256). Leibniz'e göre bu temel, Tanrı'nın doğaya vermek istediği yasalar olduğundan olgusal doğrular olarak adlandırılır (Leibniz, 2009, s. 49). Deleuze'e göre olgusal doğruların karşılığı olarak yüklem dediğimiz şey, öznenin içinde kalarak yeter sebep ilkesinin bir varlık ilkesi olduğunu göstermektedir (Deleuze, 2006, s. 63).

1.4. Geleneksel Mantıkta Akıl Yürütmeler

Geleneksel mantık; kavramlar, önermeler ve akıl yürütmeler olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Önermelerin bir araya getirilmesi, hükümlerin ortaya çıkarılması ve bu hükümlerin doğruluğunun ispatlanması, akıl yürütmeler sayesinde mümkündür. Bu yüzden mantığın bütün olarak akıl yürütme olduğu da düşünülebilmektedir (Taylan, 1981, s. 153). Akıl yürütmeler, verili olan öncülleri doğru önermeler haline getirip mantıksal çıkarım ilkelerine uygun olarak doğru, tutarlı ve bilinçli sonuçlar çıkarma işlemleri olarak ifade edilebilmektedir (Cevizci, 2005, s. 52). Geleneksel mantıkta doğru olduğu kabul edilen önermelerden yeni sonuçlar çıkarılırken, yani akıl yürütmeler kullanılırken önermelerin içeriğine çok dikkat edilmemektedir. Bu yüzden geleneksel mantıkta formel doğrular, olgusal doğrulara göre daha önemlidir (Özlem, 2012, s. 31). Akıl yürütmeler en bilindik şekilde üç tanedir. Bunlar; tümdengelim (dedüksiyon), tümevarım (endüksiyon) ve benzeşim (analoji) biçiminde bir sınıflandırma ile karşımıza çıkmaktadır (Öner, 2016, s. 121).

Tümdengelimsel akıl yürütme; tümelden tikeli ve genelden özeli çıkaran mantıksal yöntem biçimi olarak, doğru veya doğru olduğu düşünülen önermelerden zorunlu yeni önermeler ortaya çıkaran bir işlemidir. (Hançerlioğlu, 1979, s. 397). Ancak Tümdengelimsel akıl yürütmede doğru olduğu düşünülenin, doğru varsayıldığı; doğruluğundan emin olunmayan önerme veya bilginin ise yanlış kabul edildiği *kapalı-dünya* varsayımını kabul etmekte ve mantıkla beraber bilgi alanlarının kuralları, bu

kabule göre belirlenebilmektedir (Kamer, 2014, s. 98). Bu kapalı dünya anlayışına bağlı olarak ortaya çıkarılan bu belirlenimlerin, mantığın gelişimi açısından problemli bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Tümdengelimsel akıl yürütmelerin monotonluğundan kaynaklı olarak, mevcut öncüllere yeni önermeler eklense bile sonucun değişmeyeceği de bilinmektedir. (Kamer, 2014, s. 99).

Tümdengelimde sonuç, öncüllerde zaten mevcuttur. Bunu fark eden ve modern dönemin başlamasında büyük payı olan Descartes geleneksel mantığın kullandığı tümdengelimsel yöntemin bilineni başkasına açıklama dışında bir işe yaramadığını iddia etmiştir (Descartes, 2015, s. 49). Descartes'in bu net tavrı, bilimsel gelişmelerin de hız kazanmaya başladığı bir dönemde mantığın, çağın sorularına cevap vermek konusunda yetersiz kaldığını göstermiştir. Bir tarih felsefesi biçiminde olan Hegel mantığında da haliyle tümdengelim yeri olmadığı görülecektir. Aslında Hegel diyalektik mantığında, tümdengelim yönteminin kabul görememesi, varlık ile düşünce özdeşliğinin göz ardı edilmiş olması ve bütünselliğin açıklayabilecek yeterlilikte olmamasından kaynaklanmaktadır. Hegel'in diyalektik yönteminin vardığı son noktada tümdengelim yeri olur mu? Sorusu belki başka bir araştırmanın konusu olabilir. Ancak mutlak ide de olsa tümün kendini açık edişi, varlık ile özdeşliği olan düşüncenin de bilgi alanını genişlettiğinden, sürecin sonunda tümdengelim yeniden kullanılması, olası bir durum olabilir. Ancak genel kanıya göre geleneksel mantıkta kullanılan tümdengelimsel yöntem; gerçeği bütünüyle araştırmaktan ziyade soyutlamalarla elde edilmiş olan kavramlar üzerine kurulmuş yanılgılardan ibaret olup gerçekliğin ifadesi olmaktan uzak bir yanılsama aracıdır (Hume, 2009, s. 74). Bu yüzden en azından bu haliyle tümdengelim yönteminin Hegel mantığı açısından yararsız olduğu kabul edilmelidir.

Bir diğer akıl yürütme olan tümevarım da tümdengelim gibi Aristoteles'in bir buluşudur. Aristoteles'e göre tümevarım, tikel hallerden tümellere geçmek için kullanılan bir yöntemdir (Aristoteles, 1996b, s. 22). Tümevarımda muhtemel varsayımlara dayalı sonuçlara yer verildiğinden tümdengelim gölgesinde kalmıştır (Demir, 2013, s. 78). Tümevarım genel anlamda tümdengelim aksine özelden genele, parçadan bütüne, tikelden tümele doğru hareketle işlemektedir. (Köz & Çetin, 2016, s. 216). Tümevarımsal çıkarımların tümdengelimsel yöntemle benzer biçimde

çıkarımların geçerliliğini ortaya koyma gibi bir girişiminin olmaması, epistemik belirsizlikler içeren açık -dünya varsayımına uygulanabilir yapıda olmasından kaynaklanmaktadır (Kamer, 2014, s. 98). Bu durum tümevarım yönteminde öncüllerindeki mutlak doğruluğa ulaştırabilecek yapıdan yoksun olduğunu ve ortaya koyduğu sonuçların, zorunluluk taşımadığını göstermektedir (Çüçen, 2012a, s. 31; Kamer, 2014, s. 98-101).

Bacon'a göre tümdengelim yöntemi yeni bilgi veremediğinden tek ümidimiz gerçek tümevarımdır (Bacon, 2012, s. 122). Ancak tümevarım yöntemi ile elde edilen her genelleme hipotetik karakterde olduğundan zorunlu sonuç verme imkânını kendinde barındırmamaktadır. Bu yüzden tümevarım yöntemi, geleneksel mantık açısından zayıf bir yöntemdir. Ayrıca olgusal bilimlerin tümevarımın ulaştığı evrensel sonuca göre işlenebileceği düşüncesine karşı çıkan Popper'a göre tikel önermelerden ne kadar çok olursa olsun varılan evrensel önermelerin mantıksal açıdan doğruluğunu kanıtlamak yine de mümkün değildir (Popper, 2010, s. 51). Bu tarz çıkarımların daima yanlış olacağını kendisi beyaz kuğu örneğini vererek açıklamaktadır. *Kuğuların beyaz olmalarına ilişkin ne kadar çok gözlem yaparsak yapalım, tüm kuğuların beyaz olduğu sonucuna varmamız doğru olamaz* (Popper, 2010, s. 52). Çünkü tek bir siyah kuğu örneği, geçerli ve doğru olduğunu zannettiğimiz bütün gerçekliği yok edecektir.

Geleneksel mantıkta tümdengelim ve tümevarımdan sonra gelen analogi, kesinlik bakımından en zayıf akıl yürütme biçimidir. Tümevarım aracılığıyla genele ulaşılmaya çalışılırken, tek tek tekilerin bütününe bakıldığı yerde analogide, tek tek tekillere bakmaz ve tek bir örnekten yola çıkarak bir tekilin özelliğine takılıp sonuca varılmak istenir (Aristoteles, 1996a, s. 185).

2. DİYALEKTİK KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. Doğu Felsefesinde Diyalektik

Diyalektik sözcüğünün köküne baktığımızda anlamını belirleyen şeyin, Antik Yunan toplumunda söz sahibi olan doğa filozoflarının varlık hakkındaki genel tavırlarını görmekteyiz. Ancak bu tavırlardan ayrı olarak diyalektik kavramının genel yapısını incelediğimizde kökeninde “*Dia-Legein*’de iki ayrı öge bulmaktayız; birincisi, kök ‘*Legein*’ ikincisi, kök ‘*Dia*’, ‘*Legin*’ kökü, konuşmak yüklemine ve konuşma eylemini işaret eder. Bunun yansıra ‘*Dia*’ ise bir şeyin ya da bir anlatımın, bir ötekiyle bağıntısını gösterir. İşte bu ‘birinin, ‘ötekiyle’ (diğeriyle) yani bir başkasıyla, kendi dışındaki bir varlık ile bağıntısı diyalektik ile, demek ki, ancak tartışma ve konuşma yoluyla gerçekleşmektedir” (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 27). *Dia* ve *logien* kökünden türemiş olan *legein* sözcüklerini *dialectica*’da bir araya getirildiğinde dil, söylev ve iki kişi arasında konuşma, tartışma ve konuşulan konu içerisindeki çelişmeleri ortadan kaldırma anlamlarına karşılık gelmektedir (Lokman Çilingir, 2005, s. 13)

Günümüzde anlam açısından diyalektik kavramından söz edildiğinde ilk olarak doğa, toplum ve düşüncede karşıtlıkların çatışması ve aşılması fikri anlaşılmaktadır (Hançerlioğlu, 1993, s. 120). Bu bölümde günümüze dek, diyalektik kavramının felsefi belirlenimler etkisiyle değişim süreci boyunca bünyesinde barındırdığı anlamları, bu anlamların ortaya çıkarılmasında etkili olan filozofların felsefi görüşlerine de dikkat edilerek bir analizi yapılmaya çalışılacaktır. Yapmaya çalıştığımız analiz, diyalektik kavramından hareketle varlık-düşünce özdeşliği fikrinin ön planda tutulduğu bir mantık geliştirme ve bu sayede geleneksel mantığın alanını genişletme peşinde olduğu düşündüğümüz Hegel Mantığı içindir.

Doğa, toplum ve düşüncenin, dahası evrenin diyalektikle işlediğine dair inanç, evrenin işleyişinin anlaşılabilmesinin, bu işleyişe uygun bir bilinç halinin varlığının gerekliliğini hissettirmektedir (Hançerlioğlu, 1993, s. 120). Ontolojik ve akılsalın bir aradalığını yani düşünce ile varlık özdeşliğini gerektiren bu inanç ve hislere paralel olarak evrenin anlaşılmasında Hegel ve bize göre başvurulabilecek en uygun kavram olan diyalektiğin hem bir yasa hem de bir yöntem olarak kullanılmasını gerektirmiştir

(Hançerlioğlu, 1993, s. 120). Formel dediğimiz genel mantığın karşısına yeni ve güçlü bir yöntem olduğunu düşündüğümüz diyalektik mantığı ve tezimizin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak olan diyalektik kavramı analizimize, mantık kavramı için de yapıldığı gibi yine diyalektik kavramının doğduğu ortam ve şartlara dikkat çekerek yapılacaktır.

Doğu düşüncesinde oluş ve çatışma fikirlerinin etkili olduğu bir diyalektik düşüncenin var olduğunu kabul etmek ve diyalektiği orada başlatmak, oldukça zordur. Çünkü zıtlıkların çatışmasının temel alındığı diyalektik düşünce, kültür ve inanç bakımından değişmez, ve sarsılmaz düşüncelerin hakim olmasından kaynaklı, tam anlamıyla etkili olamamıştır (Hilav, 2012, s. 13). Bu yüzden karşıtlıkların varlığı ve kısmen diyalektik anlamın içerildiği düşünceler Hint, Çin ve diğer doğu felsefelerinde mevcuttu. Ancak karşıtların çatışması ilkesinden uzak bir boyut taşımaktaydı. Varlık ve hiçlik, zor ve kolay gibi zıtlıkların aynı kaynaktan çift şeklinde ama birbirinden ayrı şeyler olarak çıktığı düşüncesi Çin felsefesinde mevcuttu (Laozi, 2018, s. 13-15). Ancak Çin düşüncesinde de çağdaş düşüncenin belirlediği ilkelere uygun bir diyalektik ve gerçek anlamda karşıtların çatışmasından söz edilememektedir. Her ne kadar karşıtlık söz konusu olsa da bu karşıtlık, iki farklılığın birde kendini göstermiş olmasından kaynaklanıp zıtlıktan ziyade, birliği ve uzlaşımı ortaya çıkarması şeklinde anlaşılmıştır (Hilav, 2012, s. 14).

Henüz diyalektik kavramının Yunan düşüncesinde tam olarak kavranamadığı bilinen bir dönemde Eski İran düşüncesinde karşıtlık ve çatışma düşüncelerinin olması orada diyalektik bir hareketin kabul edilebileceği düşüncesini de uyandırmış olmasına rağmen gerçek anlamda bir diyalektik düşüncenin kabulü söz konusu olamamıştır (Hilav, 2012, s. 13). Ahlaksal idealizm ve bunu yansıtan düşünce olarak değişmezliği savunduklarından tez ve antitezin çatışmanın söz konusu olmasına rağmen bir sentez ortaya çıkmamakta ve çatışma sonucu iki karşıttan birinin zaferi ile sona ermekteydi (Hilav, 2012, s. 16). Sonuç olarak karşıtlı ve çatışma gibi önemli kavram ve düşünceler doğu felsefelerinde kullanılmış olmasına rağmen diyalektik düşünce bu topraklarda canlılık kazanamamıştır. Çünkü doğu toplumlarında toplumsal ve dinsel kabuller ağır basmakta ve diyalektik düşüncenin gelişmesinde engel teşkil etmekteydi (Hilav, 2012, s. 16)

2.2. Antikçağ Yunan Felsefesinde Diyalektik

İlk diyalektik hareketliliğin, Herakleitos ile başladığı düşünölmekle beraber, Sokrates ve Platon girişimleri ile bilinir olmuştur (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 23). Çünkü sistemli düşünme biçimi ancak onlarla başlayabilmiş ve geliştirilmiştir. Onlardan önce sadece gelip geçici olan duyu dünyasıyla sınırlı konular üzerinde tartışmalar gerçekleştirilmekteydi (Hyppolite, 2013, s. 14). Bilim sadece duyulur olan üzerinden ilerleyebilecek bir sınırlılık taşımadığından duyu dünyası dışındaki varlıkları da konu edinen sistem filozoflarının karşıtlıklardan yararlanarak diyalekte katkıda bulunmaları doğaldır.

2.2.1. Elealı Zenon'da Dolaylı Kanıtlama Yöntemi Olarak Diyalektik

Antikçağda diyalektiğin babası, Herakleitos olarak bilinmektedir. Ancak asırlarca sarsılmadan etkisi devam eden mantığın kurucusu Aristoteles ve asırlarca etkisi devam eden bu mantığın sarsılmasına diyalektik mantığını kurarak sebep olan Hegel, diyalektik yönteminin babasının Elealı Zenon (M. Ö. 489 & ?) olduğunu iddia etmişlerdir (F. Copleston, 2019, s. 58; Lokman Çilingir, 2005, s. 13). Hegel'e göre Zenon'u yansıtan şey, diyalektiktir, ki bu aslını söylemek gerekirse diyalektik, onunla başlamaktadır (Hegel, 2018a, s. 240). Diyalektiğin belirlenimleri Zenon'da vardı. Ancak Zenon yeni bir mantık sistemi kurmak için değil, rakiplerinin karşı hocası Parmenides'in savlarını desteklemek ve karşıt görüşte olan rakiplerinin savlarını yıkmak için bu kavramı kullanmıştır (Foulque, 1975, s. 14).

Bilindiği üzere Parmenides varlığın özünün bir ve değişmez olduğunu düşünerek, hiçlik ve değişimin imkansızlığını savunmaktaydı. Ona göre var olan bir şeyin var olmaması, imkansızdır (Parmenides, 2015, s. 23). Onun sadık öğrencisi Zenon da tıpkı hocası gibi, sadece var olanın var olduğunu, bunun aksi bir durumun söz konusu olamayacağını, yani var olmayanın var olamayacağını savunmuştur. Fenomenlerde görönen çeşitliliğin ise özle doğrudan bağlantılı olmayıp temelsiz görünüşlerden ibaret olduğunu iddia etmiştir (Hilav, 2012, s. 37). Hocasının fikirlerinde haklılığını ortaya koymak isterken Zenon, çokluk ve hareketin imkansızlığını da bir mantık çelişkisi biçiminde ortaya koymuştur (Hegel, 2014a, s. 187). Bu tarz bir düşünceye sahip olması, onun felsefesinin özünün olumsuz anlamda

bir diyalektik karakter taşıdığını göstermektedir (Hilav, 2012, s. 37). Zenon bu olumsuz diyalektiği aracılığıyla hareket, devinim ve çokluğu savunulara karşı, onların düşüncelerinin saçmalığını göstermeye çalışarak Bir'in ve Bir olan değişmez in gerçek olduğunu kanıtlamak istemiştir (Arslan, 2018, s. 248).

İlk etapta Zenon hocası Parmenides ve kendi varlık öğretisini temellendirirken, hareket ve çokluğun var olduğunu kabul edenlerin iddialarını, tartışmanın mümkün olabilmesi için geçici olarak kabul eder. Ardından rakiplerinin bulunduğu iddialarından çıkması gereken sonuçlar ortaya koyar. Bu sonuçlar kendi aralarında birbirleriyle çelişik veya bu iddiayı ileri sürenler tarafından kabul edilmeyecek olan sonuçlardır. Bu sonuçların yanlış olması onların dayandıkları iddianın yanlış olması demektir. Söz konusu iddianın yanlış olması ise bu iddianın tersi olan tezin doğru olmasını gerektirir. Sözünü ettiğimiz iddia, hareket ve çokluğun var olduğu iddiası olduğuna göre, onun tersi olan tez de onların var olmadığı veya gerçek olmadığı tezidir (Arslan, 2018, s. 249). Bir'in karşısında çok olanın ve devinimin varlığını savunanların fenomenler dünyasındaki çoklu ve çeşitliliğin çelişkilerle dolu olduğunu fark edemediklerini düşündüğünden Zenon'a göre Bir ve bütünselliğin var olduğu iddiasında bulunmak yerine, Çok'un var olduğunu iddia edenlerin bu iddialarının iyi kurcalandığında gülünç duruma düştükleri görülmektedir (Platon, 1989a, s. 26).

Platon'un Parmenides diyalogunda da Zenon'un çoklukla ilgili görüşüne tartışmacılardan biri olan Sokrates şu soruyla fikrini açıklamasını istemiştir; *Var olanlar çok şeyse, aynı şeylerin hem benzer hem de benzemez olmaları gerekir, bu da olanaksızdır; çünkü benzer olanların benzemez, benzemez olanların da benzer olmaları olanaksızdır, böyle diyorsun değil mi?* (Platon, 1989, s. 25). Zenon'un kanıtlama yönteminde sergilediği bu tavır, diyalektiğin temellerini attığının göstergesi olduğu söylenebilir. Ayrıca Zenon, birliğe karşı çokluk ve diyalektik hareketliliği savunan rakiplerinin içinde bulunduklarını düşündüğü durumları çeşitli paradokslarla göstermek istemiştir (Hilav, 2012, s. 38). 16 paradoksu olduğu söylene de yalnızca aşağıda vereceğimiz paradoksların bilgisi elimizde bulunmaktadır. Bunlar; uzay paradoksu, akhilleus ve kaplumbağa paradoksu, ikiye bölme paradoksu, duran ok paradoksu, stadyum paradoksu, mısır taneleri paradoksu, çokluk paradokslarıdır (Arslan, 2018, s. 250-258).

Hegel'e göre Zenon, devinimin var olduğunu varsayarak, devinimin var olmadığını ve varlığın var olduğu önceden kabul edildiğinden ve bilindiğinden devinimin var olmadığı sonucuna götürmüştür. Hegel açısından Zenon diyalektiği gerçek varlık devinimin olumsuzlaması biçimindedir (Hegel, 2018a, s. 240). Gerçek varlığın deviniminin olumsuzlaması aslında ulaşılmak istenilen nesnel diyalektiğin ters diyalektiğini gerçekleştirmiş halidir (Hegel, 2014a, s. 187). Hegel Zenon'un olumsuz diyalektiğinin aksine varlığın yokluğu, yokluğun ise varlığı içererek çelişkiden arındırdığını düşünmekteydi (Hegel, 2014a, s. 188). Hegel, ayrıca Zenon diyalektiğinin Bir olan mutlak varlığın içeriğindeki belirlenimlerin yorumlayan öznel bakış açısıyla ele alındığını düşünmekteydi. Bu düşüncede olan Hegel, Zenon'un diyalektiğinin doğal diyalektikten uzak olduğunu ve onun diyalektiğinin *özel diyalektik* olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. (Hegel, 2018a, s. 256).

2.2.2. Sofistlerde Eristik Diyalektik

Eristik, tartışmada karşısındakinin fikrini çürütmeye yönelik olup, her koşulda haklı çıkmak için çeşitli mantık oyunları aracılığıyla yapılan bir sanattır (Akarsu, 2016, s. 54; Schopenhauer, 2012, s. 5) Sofistler ilk olarak Elealıların kullandığı diyalektiğin tartışmacı ve paradoksal yönünü geliştirerek, birlik-çokluk, oluş-sabitlik, görünüş-gerçek, varlık-yokluk gibi karşıt farklı felsefi sorunlar bağlamında başvurmuşlar ve son olarak da şüpheci bir diyalektiği eristik tarzda, değişmez ve ortak bir hakikatin olamayacağını göstermek amacıyla olumsuz anlamda kullanmışlardır (Çilingir, 2005, s. 13). Yani sofistler, diyalektiği eristiğe dönüştürerek, ortaya atılmış birtakım ifadelerden hareketle zorunlu olarak yeni ifadeler üretmek olan çıkarım yöntemine benzer ama sonucun çelişki ile bittiği yöntem biçiminde kullanmışlardır (Aristoteles, 2019, s. 13). Çünkü eristik tavırla yapılan çıkarımlar, ortaya atılan iddianın çelişki olan bir sonuçtan hareketle yapılan bir çıkarımdır (Sina, 2017, s. 3). Yani eristik diyalektik tavırla elde edilen sonuç, doğru bile olsa gerçekliğin amacına hizmet edememektedir (Aristoteles, 2019, s. 47; Hegel, 2014a, s. 168).

Genel olarak diyalektik, tümün ve gerçeğin bilgisi olarak alındığında olumlu olabilmektedir. Fakat çelişki yaratmak amacıyla çelişki araştırılır ve kabullenirse veya haklı çıkmak amacıyla çelişkilerden birinin kabul ettirilmeye çalışılırsa, diyalektik olumsuz anlamda kullanılmıştır demektir (Çilingir, 2005, s. 14). Mantıksal akıl

yürütmeye değil de sırf tartışmak için tartışanlar, yani objektif gerçekten uzak kalarak çelişki amacıyla çelişkiyi araştırıp kabullenenler, ikna etmenin peşinde olacaklardır (Aristotle, 2010, s. 216; Schopenhauer, 2012, s. 12; Yenişehirlioğlu, 1996, s. 130). Bu yüzden anlatımları, amaç ve rakip karşısında fikirsel zafer isteğinin içerildiği yanıltıcı bir anlatımdır (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 121). İkna etmenin ve tartışmada haklı çıkmanın peşinde olan sofistler diyalektiği bu yüzden olumsuz anlamda kullanmışlardır. Eğer olumlu anlamda kullanacak olsalardı objektif gerçeklik yani hakikat ile ilgili konuşmaya başlayacaklardı ve yalın mantığı temsil edeceklerdi (Schopenhauer, 2012, s. 13-14).

2.2.3. Herakleitos'ta Olumlu Anlamda Evrimsel Değişim Temelli Diyalektik

Kendisinden önce gelen ve ondan sonra da aynı noktana hareket eden Yunanlı filozoflar gibi Herakleitos da doğa temelli bir felsefe ortaya koymuştur. Ancak Herakleitos insan, toplum ve doğayı anlama ve açıklamaya çalışırken onlardan farklı olarak özellikle Parmenides ve Elealı Zenon'un aksine özdeşlik, monizm ve hareketsizlik kavramlarının dikkate alındığı töz temelli varlık anlayışlarına karşı bir antitez niteliğinde olacak olan çatışma ve değişmeden hareketle varlık temelli bir oluş öne sürmüştür (Foulquie, 1975, s. 11; Hilav, 2012, s. 32; Yenişehirlioğlu, 1996, s. 11). Çünkü Herakleitos, oluşun temeli sayılabilecek karşıtların özdeşliği ve çatışmanın, eşyanın ve dolayısıyla gerçek dünyanın özü ve temeli olduğunu düşünmekteydi (Hilav, 2012, s. 32; Sena, 1975, s. 384).

Varlığın özünün, karşıtların birliğinden gelen bir çatışma biçiminde olduğunu savunan Herakleitos için; hiçbir önermesi yoktur ki Mantığımda benimsemiş olmayayım biçiminde bir ifade kullanan Hegel başta olmak üzere modern diyalektikçilere göre Herakleitos diyalektiğin gerçek babasıdır (Hegel, 2018a, s. 256). Hegel'in ifadesi ile gerçek filozofların ilki olan Herakleitos'u önemli yapan şey; nesne (object) gibi ele alınan evrenin karşısına, insan bilincine (subject) ilk defa öncelik vermiş olmasıdır (Hilav, 2012, s. 34). Çünkü Herakleitos genel düşünceden sıyrılarak doğanın bir parçası olması dolayısıyla doğayı insanla değil, insanı doğayla tanımlamaktaydı (Herakleitos, 2012, s. 148). Zenon'un bu tanımlaması bu tanımlama sayesinde diyalektiği, determinizmden uzaklaştırdığı için kıymetlidir. Herakleitos,

felsefesinin temel ifadesinin bir diğerk boyutunu bizlere gösteren oluşu sadece zihnimizde kavramlar türeten bir yöntem olarak görmekle yetinmeyip aynı zamanda doğa ve maddi dünyanın yapısında bulunan bir *kendinde şey* olarak görmüş ve göstermiştir (Hilav, 2012, s. 33). Felsefî yöntem veya salt olarak varlık alanını bütünsel olarak anlamlandırabilmek güçlü bir yöntem ile mümkün olabilmektedir. Bu yöntemi ortaya koyabildiği için diyalektiğin mantığını kuran Hegel tarafından bu kadar çok önemsenmesi de doğaldır.

Evrene ya da kosmosa dair yapılan çeşitli açıklamaların temelinde evrenin Bir, Bir'in ise temel ve değişmez olduğu iddialarına karşı Herakleitos, Bir ve Birin parçaları olan Çok'un zorunlu olarak birbirleriyle ilişkili olduğunu düşünmekteydi. Çünkü Bir'in Çok içinde farklılaşarak, Çok'un da Bir ile bütünleşerek oluş temelli bir yapıyı yansıttığını düşünmekteydi (Herakleitos, 2012, s. 144). Ona göre zorunlu olarak birbiriyle ilişkili olan Çok ya da bütünlüğün kendisi ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. *O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir* (Herakleitos, 2005, s. 89). Ateş, hareketin temsili olarak kabul edildiği taktirde ilk ilkenin ateş olması, bütün varlığın temeli kabul edilebilecek ilkenin özünde hareket olduğu ve diyalektik karakterli olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Herakleitos ilk maddeyi gerçekten salt doğanın bir parçası olan bir varlık olarak düşünen doğa filozoflarından farklı olarak, ateşin kavramsal içeriğini esas almış olup, ateşi genel ve kavramsal bir bağlantı olarak görmek isterken, ateşin maddi boyutundan ziyade kavramsal ve diyalektik yapısına önem vermiştir (Çubukçu, 1998, s. 31). Çünkü Herakleitos, ateşin çelişkili, akışkan bir süreç halinde ve evrensel olarak kendisini ortaya koyan doğasına hayrandı. Dahası Herakleitos'a göre ateş hem her şeyin kendisine eşitlenebildiği, farklılıkların bir arada gerçeklik kazanabildiği alan hem de her şeyi birbirine eşitleyen ilkedir (Çubukçu, 1998, s. 32).

Gerçekte Herakleitos felsefesi, diyalektiktir. Ancak kendisi diyalektik yerine logos ifadesini kullanmıştır. Çünkü diyalektik sözcüğünün kökeninde Yunancadaki logos sözcüğünün anlamı içerilmektedir (Foulquie, 1975, s. 7). Kelime kökünün dayandığı Yunan düşüncesinde logos da ; yasa, düzen, söz, konuşma, düşünce, gibi anlamlarla ilgili olmakla beraber akla karşılık gelmekte olup akılla kavranan yöntem biçiminde, ilk kullanan filozof Herakleitos'a göre aynı zamanda evrendeki oluş

içindeki uyumu sağlayan bir doğa yasasıdır (Cevizci, 2005, s. 1024; Hançerlioğlu, 1978, s. 27). Bu yüzden Herakleitos ancak logosu bilebilenlerin, evreni ve işleyişini anlayabileceklerini iddia etmiştir. Çünkü Diyalektik sözcüğünün de kökeninde Yunancadaki logos sözcüğünü bulunmaktadır (Foulquie, 1975, s. 7). Ona göre, her şeyin gerçek doğası ve nedeni olduğunu düşündüğü logos, gerçekte hem ebedi olarak cereyan eden Tanrısal düşünce hem de insani boyutu olan bir düşüncedir (Çüçen vd., 2014, s. 102; Herakleitos, 2005, s. 385).

Herakleitos'un mantık için temel olan anlamları karşılayan Logos'u felsefenin dama taşı yapması, filozofu karşıt öge ve durumları dile getirmekten ve oluş temelli bir tavır sergileyerek felsefesini ortaya koymasından alıkoymamış, aksine bu kavramdan hareketle düşüncesinin özüne belli bir ölçüde somutluk kazandırmaya çalışmıştır (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 33). Bu somutluk özellikle Kant ve Hegel felsefesinde daha da belirginleşecek bir yeni kavramın ortaya çıkmasını gerektirmiştir. Şeyin zaman içinde nitelik ve nicelik olarak değişime uğrayıp *kendinde şeye* dönüşmesini öngörmesi ve bu öngörüsünü düşüncenin özüne kazandırdığı somutlukla ilişkilendirebilmesi modern diyalektik için önem taşımaktaydı. (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 35). Bu önem modern diyalektik anlayışta özne ve nesnenin karşılıklı bağıntılar içinde incelenmesini sağlamakla beraber kendinde şey, diyalektik harekete rağmen yine özne ve nesne dolayımında kalan kendinde şeydir (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 35). Karşıtların çatışması sonucunda yeni bir hal kazanarak karşımıza çıksa da işaret edilen nesne ya da şey, kendinde şey olarak kalmaya devam etmektedir. Çünkü şeyin duyularımıza yansıyan biçimi ilke usumuzla kavradığımız biçimi arasında bir ayırım olduğu söz konusu değildir. Karşıt dediğimiz parçaları, bir bütün ve birlik içinde farklı ve aynı zamanda birliğin oluşmasına sebep olan parçalar olarak algılamaktayız (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 36).

Herakleitos'un sürekli oluş halinde olan varlığa dair diyalektik düşüncesinin açıklamasını, verdiği ırmak örneği ile açmak daha anlaşılır olacaktır. *İki kez giremezsin aynı ırmağa* (Herakleitos, 2012, s. 39). Çünkü hem aynı ırmağa girdiğimizde tekrar girmeyiz, hem de o ırmağa ilk giren biz değiliz (Herakleitos, 2012, s. 38). Yani biz, ilk o ırmağa girdiğimiz biz ile sonra yine aynı ırmağa girecek olan biz, aynı biz değiliz. Biz, zamana tabi varlıklar olduğumuz için ırmağa ilk giren biz ile zamansal değer fark

etmeksizin, bir süre sonra o ırmağa giren biz, ilk biz değiliz. Bu yüzden Buradan bizim aynı biz olarak kalmamamızın en ikna edilebilir sebebi bizim değişen zamanın içinde sürekli bir oluş halinde olmamızdan kaynaklanmaktadır. Oluşun olduğu durumda zorunlu olarak çelişkinin de süreç içinde var olduğu kabul edilmelidir. Çünkü biz, biz olarak ırmağa girerken, hem bir süre sonra ırmağa girecek olan biziz, hem de tam olarak o biz değiliz. Bu örnek aynı zamanda Hegel'in diyalektiğindeki karşıtların birliği düşüncesini yansıtmaktadır. Çünkü çatışkı halinde olan karşıtlar birbirinden farklı değil, aynı gerçekliğin farklı boyutlarıdır.

Irmak örneğinden devam edecek olursak eğer; ırmak her ne kadar zaman içinde farklılıklara maruz kalsa da sürekli bir değişim içinde olsa da ırmak yine aynı ırmak olarak kalmakta yani şey, kendinde şey olarak kalmaya devam etmektedir. Tıpkı güneşin her yeni günde yeniden güneş olarak ama farklı bir gün içinde doğmuş olmasından kaynaklı olarak farklı bir güneş olarak doğduğu için bir önceki ve bir gün sonra doğacak olan güneşten farklı olması gibi güneşin tamamen batacağı ile ilgili bir durumun söz konusu olabileceği mümkün görünmese de ırmağın tamamen kuruması gibi, bir durum imkân dahilindedir. (Herakleitos, 2005, s. 41). Herakleitos'a böyle bir problem sunulup sunulmadığı fikrine hâkim olmazsak da onun aklıyla ya da bakış açısıyla bu probleme büyük çaplı niteliksel değişikliklerin yaşanabileceği cevabını verebileceğini düşünebiliriz. Bu büyük çaplı niteliksel değişimleri Kuhn'un paradigmalarında ve Hegel'in tarih felsefesinde görülmektedir. Ancak burada Hegel'in tarih felsefesi ile ilgili bu durumu andıran devrimsel ve çizgisel tarih anlayışından söz edilmeyecektir. Bir paradigmadan diğerine devrimsel bir geçiş ile ilerlemek mümkündür (Demir, 2000, s. 87). Bu da ancak büyük çapta niteliksel değişimlerin yaşanmasını ve antitezin ilk tez karşısında zaferi elde etmesi, tezi yok etmesini gerektirecektir. Çatışma halinde olan iki öğeden birinin yok olması gerekir. Bu durum Herakleitos felsefesinin genel yapısına uymamaktadır. Aksine diyalektik farklılıkları temele alan bir anlayışı ifade etmektedir. Bu anlayışta olan Herakleitos, evrende çatışma ve karşıtların olduğunu düşünmekteydi.

Herakleitos, Varlığı bütünüyle akış halinde algıladığından doğa ve metafiziğin aynı gerçeklik ve değişime tabi olduklarını, dolayısıyla farklılıkları kendinde zaten mevcut olan her varlıkta zorunlu olarak çatışmanın olduğunu kabul etmekteydi. Ancak

bütünsel anlamda bu alanlara dair karşıtlıklara bakıldığında bunun kolay anlaşılmadığının da bilincindeydi. *Karşıtların görünmeyen bağıntıları, gerçekçe çok daha görünür bağıntı tiplerinden güçlüdür*(Herakleitos, 2012, s. 147). Buradan da öyle anlaşıyor ki daha sonra Platon’a da ilham olacak bu görüş, görünenin aldatıcılığının olduğu fikrinin savunulduğu sonucu ortaya çıkarmaktadır. *Dünya düzenindeki bütünsel denge; bir yöndeki değişim sonunda bir başka yöndeki değişime yol açıyorsa; yani karşıtlar arasında sonu gelmeyen çelişme varsa, mümkündür* (Herakleitos, 2012, s. 147).

Hegel, Herakleitos’un diyalektiğinin ne *Şeyin* özüne dokunmadan tekrarlayan süreç biçiminde işleyen dışsal diyalektik, ne de öznenin bakış açısı alanına denk gelen nesnenin içkin diyalektik olduğunu düşünmekteydi. Bilakis onun diyalektiğinin varlıktan oluşa doğrudan bir ilerleme olarak ilk soyut ve mutlak olan ilkenin bizzat kendisi olduğu fikrinde olduğunu kabul etmekteydi. (Hegel, 2018b, s. 256). Hegel’e göre Herakleitos diyalektiği için evrensel ilke niteliği taşıyan oluş, varlığın hakikati olarak süreci daha iyi nitelenmektedir. Ona göre her şey var olduğu ve var olmadığı için Herakleitos böylelikle her şeyin oluş olduğunu ifade etmiştir (Hegel, 2018b, s. 259). *Salt meydana gelme değil, yok olma da şeye aittir; bu ikisi bağımsız olmayıp özdeştir* (Hegel, 2018b, s. 259).

2.2.4. Sokrates’te Öznel Diyalektik

Sokrates (M.Ö. 469-399) Aristophanes *Bulutlar* adlı yapıtında diyalektiğin gerçek olmayan savunucuları sofistlerden biri olarak, tanıtmıştır. Ancak bilginin ve nesnel gerçekliğin mümkün olabileceği kabulünden ve şüpheyi bir yöntem olarak kullanmış olmasından dolayı o bir sofist değildir (Arslan, 2008, s. 96; Foulquie, 1975, s. 16; Hilav, 2012, s. 41). Sofist olmamakla beraber Sokrates’in biricik amacı, yalnızca mümkün ve nesnel gerçekliğe ulaşmak da değildi. O, *apagoge* yani dolaylı çürütme yöntemiyle sofistlerin söz söyleme konusundaki rahat tavırlarını, konuşmalarındaki içeriksel çelişkileri ve temelsiz söylemlerini alt etmek adına geliştirdiği terimlerle ve terimlerin karşılık bulduğu doğanın bilgisinin farkına varmalarını sağlamayı amaçlamıştır (Foulquie, 1975, s. 16; Schopenhauer, 2012, s. 17; Şeriati, 2011, s. 172). Amacını gerçekleştirmek isterken diyalektik yöntemi kullanmıştır. O, diyalektiği de diyalog şeklinde kullanmıştır (Çilingir, 2005, s. 14)

Diyalektiği diyalog şeklinde bir yöntem olarak kullanan Sokrates, ahlaksal konulara öncelik vererek, doğal dünyayı bir yana bırakmayı tercih edip tümeli bu ahlaksal konularda aramaktaydı (Aristoteles, 2010, s. 108). Bu yüzden Hegel Sokrates diyalektiğinin, felsefesiyle ilişkili olarak başat bir öznel şeklinin ve ironi bir yapısının olduğunu düşünmekteydi (Hegel, 2018a, s. 169). İronik bir yapısı olan Sokrates diyalektiğinin işleyişi de şu şekildedir; karşısında karşıt fikirler sunan kişilere karşı söyleşilerinde yaygın kanılardan hareket ederek muhatabının şüpheye düşmesine sebep oluyor ve kendi düşüncesini başkasının düşüncesiyle karşılaştırmaya zorlayarak, karşıtlıkları ve çelişkileri de bu yolla muhatabına doğurtmuş olmaktadır (Hyppolite, 2013, s. 18).

Uygulamada her ne kadar ahlaksal boyutu ön planda olsa da Sokrates'in diyalektiği hafife alınacak bir diyalektik de değildir. Tarihsel süreçte diyalektiğin daha net anlaşılmasında önemli etkisi olduğunu kabul etmekte yarar vardır. Çünkü Sokrates düşüncesi bağlamında diyalektiğin ilkelerle birlikte bir yöntem oluşturabileceği gerçeği karşımıza çıkmaktadır (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 73). Sokrates'in insan benliğinin dönüşümünden ve bu dönüşümün asla nihai olmadığını düşünmesi, onun diyalektik tavrının da ifadesidir (Hadot, 2017, s. 46). Sokrates insan benliği dönüşümü tavrını ve ahlaki temellendirmelerini ortaya koyarken ahlaki, bilgi ile temellendirdiğinden kavram ve kavramlar arası ilişkileri ortaya koyabilmiştir. Dahası onun diyalektiği insan, doğa ve evreni anlama ve açıklama şeklindedir. Ayrıca bir araç olarak karşıtlıkların somutlamasını da yapabildiğinden kavram ve terimlere evrensellik kazandırmıştır (Gündoğan, 2016, s. 120; Yenişehirlioğlu, 1996, s. 73). Ancak Hegel'e göre Sokrates, sistematik bir felsefe inşası için çaba göstermiş olsa da diyalektikte bu sistemi tam anlamıyla kurmuş değildir (Hegel, 2018b, s. 358).

2.2.5. Platon'da İlk Spekülatif Diyalektik

Platon gençlik yıllarında hocası Sokrates'in etkisinde kalmış ve yaşamı boyunca bilgiyi görelilik ve kuşkuculuktan kurtarmaya çalışmıştır. O, Sofistlerin nesnel dünya ile kavram ve idelere dayanan bilgiyi, karıştırdıklarını ve bunların tam bir ayırımına varamadıklarını, dolayısıyla yanlış yargılar ortaya çıkarıp, yanlışlara sebep olduklarını düşünmüştür (Tuğcu, 2000, s. 133). Platon diyalektiği, zıtlığı sırf zıtlık olduğu için kullanan sofistlere karşı, kişinin kendisinde gerçekleştirmeye

çalıştığı ruhsal mücadeleyi, anlamlı söylem tarzında ve logosun akılsal gereklerine uygun olarak kullanmak ve öğretmek istemiştir (Hadot, 2017, s. 70). Ayrıca Platon'da ruhsal mücadele sürecinde diyalektik araştırma; ruhu duyuşsal olandan uzaklaştırıp idea olana dönmesini sağlar niteliktedir (Hadot, 2012, s. 42).

Platon'un diyalektiklerinde varmak istediğı nokta, kendi diyaloglarından birindeki şu sözlerle ifade etmiştir; *Ruhun kendisine sunulan hazinelerden yararlanabilmesi için, öncelikle yapılması gereken şudur: karşı- koyan, karşıdakinin bildiğini sandığı şeyleri çürüterek onun kendi kendisinden utanmasını sağlamak; böylece öğrenmeye engel olan- boş kuruntuları ondan uzaklaştırıp onu arındırmak ve o, gerçekte bildiğı şeye bildiğine inanmalı* (Platon, 2010b, s. 566). Buradan da anlaşıldığı üzere diyalog içinde olan kişi ve izleyenler iddia ettiklerinin aksine, bilgisiz olduklarının farkına varıp zihinlerini yanlış kabullerden kurtarmaya başlar. Ve bu bilgisizlik, saf bir zihinle düşünme yeteneğı kazanarak gerçek bilime ulaştırmanın yolunu açar. Sokrates terimler üzerinde yoğunlaşmayı sağlasa da Platon bu yeni yöntemi kurarken de çeşitli ön varsayımlar kullanarak tümel ve akılsal ögeler olan tanımları keşfetmiştir (Sena, 1975, s. 15).

Platon, benimsediğı diyalog yönteminde varmak istediğı noktaya gelmiş ve peşinde olduğu içeriksel evrenseli yakalayabileceğı sonucuna ulaşmıştır (Arslan, 2008, s. 219). Çünkü Platon da hocası Sokrates gibi kullandıkları diyalog yönteminin aynı zamanda bir içsel konuşma, olduğunu düşünmekteydi (Plato, 2010, s. 512). Her ne kadar dışsal konuşma tarzında bir diyalog yöntemi kullanılsa da Platon'un diyalektiğinin bir yönüyle monolog olduğu da unutulmamalıdır (Karatani, 2008, s. 132). Sokrates'in ölmeden önce sevenleriyle konuştuğı son zamanlardan birinde *Phaidon'a* haz ile ilgili şu sözlerine dikkat edildiğinde Platon'un diyalektiğe dair düşüncelerini daha net bir biçimde görebilmek mümkün olabilmektedir; *insanların haz adını verdikleri şey görünüşte ne gariptir; onunla karşıt sayılan acı arasında ne tuhaf bağıntılar var, onlar insanda aynı zamanda ya yana bulunmak istemezler. Ama birini kovalayıp yakaladınız mı, çifte varlık sanki tek bir başa bağlanmış gibi, öbürünü hemen her zaman yakalamak istersiniz* (Platon, 1989b, s. 10).

Onun diyaloglarında yer alan diyalektik tarzdaki tartışmalarının diyalektikle olan bağlantısı, diyalektiğin bizzat kendisinin de incelenmesinde yol gösterici

olmaktadır (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 112). Tartışma sırasında tartışmanın içeriğiyle birlikte tartışmanın sürdürülmesinde etken olan diyalektik yöntemin kendisinin de önemsendiğini Platon'un *Menon* diyalogunda görebilme imkanını elde edebilmekteyiz. Tartışmada doğru konuşmanın kuralı ne şekilde olmalıdır? Sorusuna karşı; (Platon, 1942, s. 14). Cevaplar doğru olmakla kalmamalı, konuştuğumuz kimsenin bilgisine de dayanması gerektiği, varsayım ve kesin bilgi karşılaştırmasına da dikkat etmek gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır (Platon, 1942, s. 14). Platon, ayrıca Sokrates'ten aldığı bu metot sayesinde, evrensel kavram ve gerçekliklerin olduğunu düşündüğü idealist bir metafiziğe ulaşabilmiştir (Ülken, 1972, s. 3). Bu idealist metafiziğin bilgisinin bilinç alanına taşıyacak olan yegane bilimsel yöntem olarak da diyalektiği görmüştür (Hilav, 2012, s. 43).

Platon'un diyalektiğinde temelde Sokrates etkisi belirleyici ilk konumda olsa da başka filozoflardan da etkilendiği bilinmektedir. Zaten Platon'un diyalektiğinin kolay anlaşılmasının önemli sebeplerinden biri de birden çok filozofun öğretilerini aynı anda alıp felsefesinde harmanlayabilmiş olmasıdır. Sokrates'ten sonra Platon'un öğretilerini benimsediği üç önemli filozof vardır. Bunlar; Pythagoras, Parmenides ve Herakleitos'tur (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 109). Platon, felsefe tarihinde karşıt görüşleri en net olan ve tarih boyunca karşıtlıkları ile gündeme gelen iki filozofun yani Parmenides ile Herakleitos'un felsefelerini harmanlayarak yeni bir felsefe oluşturmuş olmasından ve diyalektiğini de bu zıtlık üzerinde kurabilmiş olmasından, felsefe tarihinde en büyük filozoflar arasında anılmayı hak etmektedir.

Platon, Parmenides'ten gerçekliğin öncesiz, sonrasız ve zaman dışı olduğu ve değişmelerin mantıksal açıdan aldatıcı olduğu görüşünü kabul etmekle beraber, Herakleitos'tan da bunun tam aksi olanı, yani; dünyada değişimden etkilenmeyen hiçbir şeyin olamayacağı, görüşünü kabul etmektedir (Russell, 1994a, s. 216). Herakleitos ve Parmenides'in öğretilerini ustaca bir tavırla harmanlayarak bilginin, değişimlerin hakim olduğu nesneler dünyasının soyutlamaları sonucunda kazanılan duyulardan türetilmeyeceğini, kavram ve ideaların bilgisini görebilen zeka ile elde edilebileceği sonucuna ulaşabilmiştir (Russell, 1994a, s. 216). Pythagoras'ın etkisini de burada yani bilginin zekayla elde edilebileceği görüşü benimseyerek aldığı, anlaşılmaktadır.

Büyük oranda eleştirileri olsa da Platon'un diyalektiklerinin analizini en iyi, Hegel'de görebilmekteyiz. Çünkü Hegel spekülâtif bir diyalektiğe sahip olduğunu söylediği Platon'un, diyalektiği dikkate alarak varlık açıklaması yaptığını ancak ortaya koyduğu ilk iki diyalektiğinde henüz gerçek diyalektik tanımlamasını karşılayacak iadeler ortaya koyamadığını dile getirmiştir (Hegel, 2019b, s. 48). Hegel, gerçek diyalektiğin, yani karşıt kavramların birliği olan evrenseli, saf kavramların zorunlu hareketinin, hiçlik boşluğuna düşmeden çözebilmek olduğunu belirtmekle beraber Platon'un diyalektiğinde bunu karşılayamadığını, ancak yine de yöntem olarak diyalektiği onda bulabildiğimizi iddia etmiştir (Hegel, 2019b, s. 48).

Platon tam olarak karşıtların birliği fikrini kabul etmese de hareket ve hareketsizlik gibi iki zıt durumun var olmaklık bakımından bir olduklarını kabul ederek, zıtlıkların varlığını kabul etmiştir (Hilav, 2012, s. 46). Ancak Hegel'e göre zıtlıkları, arı kavramlar içinde tanınan mutlak varoluşu ve bu kavramların hareketinin temsilini bulsak da Platon'un arı kavramların evrenselliğini sıradan yani tekil olan nesnel tasarımlardan hareketle geliştirip sergilediğinden ve aynı zamanda evrenselin, nesnel tasarım olan duyusala karşıt bir gerçekliğinin mevcut olduğunu kabul ettiğinden, diyalektiğinin incelenmesi oldukça zordur (Hegel, 2019b, s. 48-49).

Hegel'e göre ilk olarak Platoncu diyalektiğin amacı, insanların bilincine bilimin talep ettiği şeyi, var olanın değerlendirilmesini taşımak üzere, onların sonlu tasarımlarını karşıtlığa sürükleyip çözmektir (Hegel, 2019b, s. 49). Ancak Hegel'e göre bu tutum, doğru değildir. Çünkü olgular dünyasındaki tek tek nesnelerin aslında oldukları şey olmayıp karşıtıyla karşılaşp tikelin ortadan kaldırılmasına sebep olmaktadır (Hegel, 2019b, s. 49). Bu yüzden Hegel duyusal olan tekillerin karşıladığı çokluğu, Platon'un genel bir kavramla ifade etmesini diyalektik bir hareket olduğunu ancak gerçekliği bütünüyle yansıtmadığı için gerçekliğin bütünsel bilgisi için bir tehlike olarak algılamıştır.

Gerçekliğin bütünselliği gözden kaçırılmış olsa da Platon için diyalektik, doğru bir tasarım içindeki öznel ve belirsiz yanları temizlemek ve bu tasarıma idenin nesnelliğini, gerçekliğini ve birliğini kazandırmak için kullanılmalıdır (Hilav, 2012, s. 44). Burada diyalektik yönteminin yanında gerçek diyalektikçinin tavrının nasıl olması gerektiğine de vurgu yapmıştır. Ona göre gerçek diyalektikçi, toparlayıcı bir

düşünceye sahip olan ve eşyayı sentezci bir gözle gören kimsedir (Hilav, 2012, s. 44). Hegel'e göre Tikeli sentezci bir gözle kavramlarda gören Platon, aslında duyusal olana karşıtlık içinde asıl gerçek olan ideal evrenselliğini görmemizi sağlamıştır (Hegel, 2019b, s. 49).

Platon'un yaşlılık veya son dönemindeki diyalektik ifadesinde kavram veya türler arasındaki ilişkilendirme girişimini belirgin bir şekilde Sofist diyalogunda görmek mümkündür. *Türleri ayırmak, aynı formu birisi için alıp birisi için almamak diyalektik bilimin işi değil mi?* (Platon, 2012, s. 81). Sorusuna cevaben platon; *Bunu yapabilen bir insan her biri ayrı duran çok sayıda formdan her yöne yayılan tek bir formu, bir tek formun dışarından kapladığı, birbirlerinden farklı çok sayıda formun kendi birliğiyle bağını kesmede bütüne yayılmış formu ve tamamen ayrı formları net ya olabildiğini, hangilerinin birleşemediğini, tür ayırmayı bilmek demektir* (Platon, 2012, s. 81-82). İfadelerini kullanmıştır.

Yukarıdaki paragraftan sınıflama, gruplandırma ve bölmeler sonucunda varlığın özünden zorunlu bütünsel değişikliklere uğratılmadan varlıklar veya kavramlarda diyalektik yapının hissedildiği ilişkilendirme açıkça görülmektedir. Ayrıca Platon'un diyalektiğe verdiği önemi kendi eserlerinden aktarmak istediğimiz şu paragrafta da görmek mümkündür: *Yalnız diyalektik metodu, varsayımları birer birer atarak, ilkenin ta kendisine yükselir. Orada da kendini sağlama bağlar. Yalnız o, ruhun gözünü, gömülü olduğu dünyanın çamurundan kurtarır ve saydığımız bilimleri kullanarak yüceltir onu. Dil alışkanlığıyla biz bunlara çok defa bilim dedik. Oysa ki, onlara, sanıdan daha aydınlık, bilimlerden daha karanlık anlamına gelen bir ada bulmalı. Bir aralık onlara (akıl yoluyla bilme anlamına) çıkarma demiştik* (Platon, 2010a, s. 255-256). Demek oluyor ki Platon'da diyalektik, özün bilgisini elde etmeye yarayan bir metot olarak düşünsel gerçekliğin kendisi biçimindedir (Atademir, 1974, s. 56). Ancak bütün bunlara rağmen Hegel Platon'un henüz gerçek diyalektiği kavramadığını iddia etmiştir. de Platon'un duyusal olanın evrensel ideale dönüştürürken, tek tek duyusal olanda ideal evrenseli görememiş olması ve bunlarda diyalektik hareketi gözden kaçırmaması, Hegel'e göre ilginçtir (Hegel, 2019b, s. 49).

2.2.6. Aristoteles'te Olumsal Kanıtlama Yöntemi Olarak Diyalektik

Aristoteles, ilkelerini geliştirip sitemini kurduğu mantığın yanında, hocası Platon'un etkisi ve yine hocasının felsefesinde yoğun bir şekilde hissedilen diyalektik düşünme biçimine de kendi düşüncelerinde de yer vermiştir. Ancak kurucusu olduğu sistematik mantığında kullandığı kıyas yöntemine verdiği önem, diyalektiğe verdiği önemi öncelemedir. Bu önemi, öncüllerin kesinlik derecesi ve düşünme sürecinin amacı bakımından akıl yürütme yöntemlerinden olan kıyas ve diyalektik ayırımına göre yapmıştır (Hilav, 2012, s. 47) Çünkü Aristoteles kıyasın, akıl ilkelerine dayanarak zorunlu ve doğru bilgi elde etmenin aracı, retorik ve diyalektiğin ise genel kanılara dayanan, muhtemel çıkarımlar öğretisi şeklinde inandırma ve ikna etme aracı olarak görmekteydi (Çilingir, 2005, s. 16; Schopenhauer, 2012, s. 81). Ayrıca diyalektik kavramının; eristik diyalektik şeklinde bir ifade edilişe daha uygun olan sofistlik, eristik (didişmeci) ve peirastik (deneyici) kavramlarını kapsayan bir yapısı olduğunun ve diyalektiğin haklı çıkma sanatı olduğuna dair düşünsel tavır da Aristoteles'te mevcuttur (Aristoteles, 2019, s. 15; Schopenhauer, 2012, s. 83). Ancak Aristoteles diyalektiği, sofist diyalektiği gibi de değildir. O, diyalektik yöntemi kullanırken, sofistlerin yanıltıcı çıkarımlarını diyalektiğin konusu yaparak ve kavramsal diyalektik kıyas tavrının, kavramsal bağlantıları araştırmaktaydı (Çilingir, 2005, s. 16).

Aristoteles'teki diyalektiğin ve mantıksal ile bilimsel kanıtlama yöntemlerinin birbirinden farklı olmasının önemli sebeplerinden biri, yine hocasının ontolojik olarak idealar ve onun yansıması olan görünüşler dünyasındaki ilişkiyi epistemik boyutuyla birlikte, diyalektik yapıda- algılamasından kaynaklanmaktaydı (Elgür, 2013, s. 36). Bu yüzden onun hocası Platon'un diyalektiğe verdiği merkezi ontolojik rolün yerine zihnin kanıtlamada (apodeiksis) doruğuna varan işlemiyle ilgili yolu tercih ettiği görülmektedir (Peters, 2004, s. 68). Diyalektiği bir metot olarak görme veya kullanma noktasında hocasının yolundan gitmediği bilinen Aristoteles'in Zenon'la birlikte biraz daha sistemli bir hal aldığı kabul edilebilecek bir yapıda olan ve Sokrates'in de kullandığı diyalektik yapının işlendiği yoldan gittiği ve karşılaşılan problemlere akla uygun hareket ederek cevaplar bulmaya çalıştığı görülmektedir (Özdemir, 2015, s. 24).

Hocası Platon'un öğretilerine rağmen diyalektiği doğruların elde edilmesinde kullanılabilecek bir yöntem olarak görmemekte ve kendisinin kaleme aldığı

Topikler'de bunun sebeplerini kendi mantık sistemine uyumlu bir şekilde ifade ettiği görölmektedir. *Topikler*'in giriş kısmında Aristoteles'in kendisinin geliştirmiş olduğu kıyas yönteminin yanında diyalektiği, konumlandırmak istediği nokta kolaylıkla anlaşılmaktadır. Aristoteles'in kıyas ile diyalektik ayırımına yaptığı açıklamayı şu şekilde ifade etmiştir. *Kıyas bir sözdür ki bu söz içinde bazı şeyler konuşulmuş olmakla onlardan farklı bir başka şey, konulan şeyler vasıtasıyla zaruri olarak çıkar.- kıyas, doğru ve ilk olan öncüllerden, veya kendilerinden edindiğimiz bilginin kendisinin de kaynağı ilk ve doğru olan öncüllerde bulunan öncüllerden hareket ettiği zaman bu bir ispattır.- olası öncüllerden netice çıkaran kıyas ise diyalektiktir* (Aristoteles, 1996b, s. 4). Bu sözlerinden de anlaşıldığı üzere Aristoteles, diyalektiğin düşüncedeki doğruluğu ispat niteliğinde bir hareketle doğrudan ortaya koyamayacağını düşünmüştür.

Peters'e göre Aristoteles diyalektiği, düşünce ve gerçeğin bir arada ele alınmasının ve karışırmanın, gerçeğin bilgisine ulaştırma noktasında kullanılan yöntem için tehlike barındırdığını düşünmekteydi (Peters, 2004, s. 68). Ayrıca Herakleitos, Platon, Aristoteles'in diyalektik öğretileri ile günümüz diyalektik anlayışlarını karşılaştırdığımızda bütünüyle olmasa da ciddi anlamda uyumsuzluklar fark edilmektedir. Özellikle günümüz diyalektiğinde varlık ile düşüncenin birliğinden hareket edilmesi, Aristoteles'in geliştirmiş olduğu sistem temelli mantığının, mekanik yapısıyla bütünsel anlamda örtüşemediği görölmektedir (Akçağün, 2019, s. 37). Bütünüyle ontoloji ile ilişki olmadığından, Aristoteles'in çizdiği şekilsel mantık şemasının dışında kalan diyalektik, Aristoteles açısından yalnızca tartışma ve karşılıklı konuşmalarda üzerinde durulan konunun çözüme kavuşturulmasında, olasılıklardan hareketle önermeler ve sonuçlar bulma aracıdır (Hegel, 2019b, s. 187). Diyalektiğin formel mantık karşısındaki yerini belirlemeye çalışırken Aristoteles, *Topikler*'inde yine diyalektik dediğimiz kıyasın ancak görünüşte bir sonuç çıkarabileceğini düşünmüştür (Aristoteles, 1996b, s. 4).

Yukarıdaki paragraflarda da Aristoteles'in ontolojik ve epistemolojik incelemelerinde diyalektiği, hocası Platon'dan gördüğu haliyle, bir yöntem olarak başvurmadığına dikkat çekilmiştir. Her şeyden önce Aristoteles'in geliştirdiği tasımsal mantığın, buna engeldi (Delice, 2007, s. 3). Çünkü Aristoteles'in geliştirdiği mantık,

genel ilkeler üzerinden hareket edip, değişmezlik üzerinden ilerleyebilen bir sistemdir. Bu yüzden özünü karşıtların birliği, değişim, çatışma ve oluş üzerinde kurabilen diyalektik, Aristoteles için öncelikli başvurulabilecek yöntem olmaktan çok uzaktır. Buna rağmen Aristoteles'ten sonra Stoallılar'da mantık ve diyalektik yani kıyas ile diyalektik kıyas biçimi ayrımının ortadan kaldırıldığı bilinmektedir (Çilingir, 2005, s. 17).

Aristoteles'in diyalektik yaklaşımını inceleme konusu yapan Delice; Platon'un diyalektik akıl yürütme yönteminden farklı olarak Aristoteles'teki yeni diyalektiğin, mantık açısından geçerli akılyürütme ilkelerinin çelişkilerini giderebildiğini iddia etmiştir (Delice, 2007, s. 4). Ayrıca Delice tümdengelimsel ve bilimsel kanıtlanmaların imkanını ortaya koyan tümevarımsal yönteminin, ilkelerinin bilinmesine imkan sağlamasının yanında, doğa ve etik bilimlerinin problemlerinin tartışılmasıyla birlikte metafizikteki araştırmaların metodunu oluşturan farklı bir diyalektik olduğunu iddia etmiştir (Delice, 2007, s. 4). Bu iddiadaki haklılık, Aristoteles'in diyalektiği, bütün olumsal araştırmaların ilkelerine yol gösteren bir yöntem olarak ifade ettiğinin bilinmesinden kaynaklanmaktadır (Aristoteles, 1996b, s. 6).

Aristoteles, Olumsal olan konularda diyalektikçilerin diyalektik akılyürütme biçimini, halkın ise ona benzer olan tümevarımı kullanmayı önermiştir. Ayrıca benzerliğin incelemelerini yaparak tümevarımsal deliller için faydalı ve tümevarım ile de benzerliklerin bütüncül hallerini ortaya koyduğu için de önemli olduğunu düşünmüştür (Aristoteles, 1996b, s. 36). Ancak Hegel'e göre Aristotelesçi felsefedeki eksiklik, tümevarım aracılığıyla da olsa fenomenler çoklusunu kavrama yükselttikten sonra kavramların varoluşunu ve mutlak kavramın birliğini vurgulayamamasıdır (Hegel, 2019b, s. 194). Yapılması gereken şey, mantığın ilkelerinin iyileştirilmesinin sağlanması ile birlikte kavramların varlıkla sürekli ilişkili olacak halde yeniden mutlak bütünlüğü karşılayacak biçimde ele almak olacaktır. Aristoteles'in mantık ile diyalektiği; kesin kıyas ve olumsal kıyas şeklinde ayrımı, aydınlanma dönemi diyalektik yöntem anlayışının ortaya çıkacağı zamana değin geçerliliğini korusa da kimi zaman mantık ile bir olduğu, bilimsel çalışmalar için mantığı aşan bir yöntem olarak da algılanmıştır (Lokman Çilingir, 2005, s. 19).

2.3. Alman Aydınlanma Döneminde İdealizm Temelli Diyalektik

Platon'dan sonra diyalektik bir tarzda ele alınan idealin sorunun çözümü uzun süre el sürülmeden ve bundan dolayı bir ilerleme kat edilmeden olduğu gibi kaldığı bilinmektedir. Hatta Berkeley, Lucke ve Hume gibi filozoflar ideayı geçici zihinsel durumların ifadeleri olarak tarif etme cesareti sergilemeye başlamışlardı (İlyenkov, 2020, s. 91). Ancak diyalektiğini idealizm üzerinden temellendiren Kant, Fichte, Schelling ve Hegel bu görüşleri eleştirmişlerdir. İdealizmin terimsel hafifliklerine takılmayıp özüyle ilgilenen Aydınlanmanın idealist filozofları, deneyci filozofların ide hakkındaki açıklamalarını eleştirmeye ve idea kavramının yeniden özgün kuramsal bir çözümlemesini yapma girişiminde bulunmuşlardır (İlyenkov, 2020, s. 92).

2.3.1. Kant'ın Transendental Yanılsama Diyalektiği

Filozofun felsefi tavrını ve diyalektik anlayışını, içinde bulunduğu çağın toplumsal, siyasal, kültürel ve felsefi tavırlar belirlemektedir. Bilgide bütünlük, birlik ve kesinliği elde etmeye çalışırken, insanların ve fikirlerinin sürekli birbirleriyle çatışma halinde olması durumu, Kant'ı bir çözüm üretmesine yönlendirirken, aslında insanın düşüncesinin ve ilkelerinin de, sosyal yaşamda olduğu gibi karşıtlık, çatışma halinde olduğunu fark etmesini sağlamıştır (İlyenkov, 2009, s. 63). Transcendentten (deneyüstü) farklı olarak Transcendental (aşkınsal) bir felsefesi olan Kant, kendinden önce gerçeklik hakkında açıklamalar sunan akıl temelli rasyonalist ve duyu-deney temelli empirist yaklaşımların yanılğı içinde olduklarını düşünerek eleştirmiş ve eleştirel-yanılsama temelli bir yöntem olan kendi yaklaşımıyla hareket etmiştir (Cassirer, 1996, s. 156).

Kant, deneyden çıkarılan bir kuralın evrensel olamayacağını ve anlak da denen anlama yetisiyle her şeyin açıklamasının yapılamayacağını bildiğinden, bunların özünde bulunan yanılsama ve çatışkılarını bulunduğunu düşünerek, çatışkı temelli diyalektik bir yöntem kullanmıştır (Karatani, 2008, s. 36-80). Kant, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi'nin önsözünde aklın, biçimsel olanı konu edinen anlağı anlama yetisini, sentetik a priori gerçekliği içermeyen yapı olarak tanımlamıştır (Kant, 2013, s. 1). Anlak ile duysal alanın koşullu fenomenal alanı bilgisini bilme tarzından koşulsuz yani metafizik alanın kavranamayacağını, koşullular ve koşullular

dizisinden koşulsuz olanla karşılaşamayacağını *Pratik Us*'un eleştirisinde dile getirmiştir (Kant, 2004, s. 151). Ona göre aklın koşulsuz olan metafizik alanının konularını düşünmeye kendini zorlaması, aklın kullanımının sınırlarını zorlayıp aşacağından tehlikeli ve gereksizdir (Aydoğan, 2008, s. 89-90) Zaten Kant'ın yanılısma ya da transendental diyalektik aracılığıyla yapmaya çalıştığı şeylerden biri, aklın metafiziği bilme iddiasıyla çıktığı yolda kendine yabancılaşmış bir şekilde kendi özü ile çatışmasından doğan hatalardan arındırmaktır (Heimsoeth, 1993b, s. 66). Onun yapmaya çalıştığı bir diğer şey ise yalnızca deneyimlerimizin yansımaları üzerinde uygulanabilir olan çokluk, nedensellik ve varoluş gibi niteliklerle metafizik açıklamalarda bulunma imkanının olamayacağını göstermektir (Strathern, 1998, s. 24). Aslında Kant, tek bir yolla yani yanılısma diyalektiğiyle hem aklın çatışkılarını ortaya koymaya çalışmış hem de metafizik alanı belirlemeye çalışmıştır.

Kant çatışkı ya da antinomi olarak adlandırdığı karşıtlıkların bir aradalığını, eleştirel diyalektik tekniğiyle aşmaya çalıştığından, kritisizmin temsilciliğini yapsa da felsefi tavrı, sonuç olarak diyalektikten başka bir şey değildir (İlyenkov, 2009, s. 63; Lokman Çilingir, 2005, s. 21). Yani eleştirel diyalektik yöntemini benimseyen Kant, anlama yetisine anlak olarak adlandırdığı zihinsel yapıya dayanan, ancak a priori kurallar koyan mantıktan farklı olarak metafiziğin rasyonel açıklamalar yapma tavrına karşı çıkmış ve aklın çatışkılardan arındırılması gerektiği fikri üzerinde yoğunlaşmıştır. (Karatani, 2008, s. 63; Lokman Çilingir, 2005, s. 21). Kant, aynı zamanda aklın duyuşal olanın sabit olduğu zannedilen bilgisel temelli bir yapı olmadığını, duyuşal alanda da a priori özellik olduğunu dile getirmiştir (İnam, 1995, s. 114; Lokman Çilingir, 2005, s. 28).

Metafizik anlayışların ötesinde, metafiziği duyuşallık temelli akılsal açıklamalardan farklı olarak, tam ve amaca uygun insan aklının en saf halini, insanın ödev ve nedenselliğe bağlı olan eğilim yapıları arasındaki çatışmanın anlaşılmasında çözüm aramıştır (Lokman Çilingir, 2005, s. 23). Kant, duyuşaldan hareketle oluşturulan mantığın varlığının yerine varlığın mantıksallığını koyarak akılla bilinebilecek fenomen alanının anlaşılabilirliğini sağlamak için kategoriler sunmuştur (Hyppolite, 2013, s. 76). Varlığın mantıksallığı, aşkın dünyaya açılan eski metafiziği yerinden ettiği gibi Hegel'in kurgulayıcı mantığın kurulmasında da etkili olmuştur

(Hyppolite, 2013, s. 76). Yalnız Hegel'in Kant'ın ortaya koyduğu yaklaşımdan etkilense de önemli bir farkla düşüncenin düşünen şey ile özdeşleştirilmesine dayanan, kavram ve gerçekliğin birliğini mutlak bir hakikat sayan ve buna dayanarak mutlaklık idesini diyalektik tarzda geliştirip kesin kanıtlamalar şeklinde dönüştürme imkanı sunan kurgulayıcı mantığı ontolojik karakterlidir (Heimsoeth, 1993b, s. 181; Hyppolite, 2013, s. 9; İlyenkov, 2009, s. 73).

Hegel, bilgi yetisinin, bilincin bizzat bilginin kendisi olduğunu gözden kaçırdığını düşünse de Kant'ın öncelikle doğru bilgiye ulaşmak için bilgi yetilerimize ulaşılması gerektiğini savunarak, yeni mantık için doğru bir adım attığını dile getirmekteydi (Hegel, 2021a, s. 374). Kant'ın düşüncesine göre; gerçek ve saf bilgi yetisinden yoksun olduğumuz taktirde yanılsama içinde kalarak aslında hiçbir zaman bilemeyeceğimiz şeylerin de bilincine varabileceğimiz yanılgısına kapılabilmekteyiz (Wood, 2009, s. 114). Ancak Kant'ın böyle bir şey iddia ettiği bilinmemekle beraber, bu bilgisizliğimizin ancak fenomenler dünyası dışında karşılaştığımız ya da var olduğuna inandığımız numenlerin akılla kavranamayacak yapıda olmalarından kaynaklandığını söylediğini bilmekteyiz.

Kant diyalektiği, karşıtlıkları ve karşıtların birliğinden kaynaklanan yanlış anlaşılımları ortadan kaldırmak amacıyla, mantıktan farklı olarak kullanmaktaydı (Özdemir, 2015, s. 33). O biçimsel mantıktan hareketle diyalektiğin olumsuz anlamını belirlediğinden ve biricik amacı, aklın içinde bulunduğu çatışkılardan kurtarmak olduğundan, ontolojiyi temele alarak diyalektik temelli mantığı kurma imkânı yaratama şansını da kaçırmıştır (Lokman Çilingir, 2005, s. 31). Kant düşüncesinde diyalektik, Platon ve Aristoteles'te olduğu gibi bilgide aklın kullanımının bir biçimi değil, aksine aklın bizzat kendi yapısının işleyişi ve bilgisi şeklindedir (Elgür, 2018, s. 136). Yeni bir mantık ile antinomilerin ortadan kaldırmayı amaçlamaya çalışan Kant'a göre bizzat aklın ilişkileri diyalektiktir (Çörekoglu, 2010, s. 202; Wood, 2009, s. 116).

Kant metafiziğin çelişmezlik ilkesi temelli bir ontolojik kanıtlama biçiminin doğruluğunu kabul etmemiştir. Ona göre nasıl olur da çelişmezlik ilkesi, bir şeyin var olmasının garantisi olabiliyor? (Heimsoeth, 1993b, s. 36). Varlık yargısı, özü gereği sentetik karakterde olduğundan, analitik yapıya sahip olan çelişmezlikten temel alamadığından mantığın dedüksiyon yönteminin alanının dışındadır (Heimsoeth,

1993b, s. 37; Kant, 2000, s. 15). Ayrıca Kant, aklın ilkelerinin de içinde bulunduğu çatışmadan arındırılması gerektiğini savunmuştur (İlyenkov, 2009, s. 63). Çünkü metafizik de her şeyi kavramak isteyen anlayış yetisi, gerçeklik karşısında çelişkilere düşüp akıl dışı olan şeylerle karşılaşmaktadır. (Heimsoeth, 1993a, s. 60). Bu anlayışa göre metafiziğin doğa ile ilgili bilgi elde etmek isterken kullanılan ilkelere başvurulması ve bu ilkelerin sağamlığına güvenilmesi bir yanılgıdır (Cassirer, 1996, s. 160). Kant’a göre metafizik gerçeklik yada aklın bizzat kendisi ve ilkeleri ile ilgili gerçek ve tam bilgisinin önündeki en büyük engelin, bilinebilir bilgi alanının bilgi kaynağı olan aklın, kendi içindeki çatışmaları, aklın kendi içindeki mücadelesidir (Wood, 2009, s. 144). Bu yüzden *Kant, akıl tarafından akla yöneltilen ve yine akıldan kaynaklanan yanılsamayı alt etmeyi hedefleyen eleştirinin yer aldığı eserine ‘Saf Aklın Eleştirisi’ adını vermiştir* (Wood, 2009, s. 115). Onun diyalektik düşüncesini de bütünüyle bu çalışmada görebilmekteyiz.

Aristoteles gibi Kant’ın da diyalektiği, mantığın aşağı bir biçimi şeklinde değerlendirdiğini düşünen Foulquie, Kant’ın felsefesinde diyalektiğin iki biçiminden söz etmektedir (Foulquie, 1975, s. 133). Ona göre Kant’taki *genel diyalektik*, bir görünüş mantığı olarak zihinde, görünüş ile gerçeği yani olgu ile sınırlandırılmış kavramı birbirinden ayırmakta, *aşkın diyalektik* kendinde dünya yani bilgisine akılla erişemeyeceğimiz numende, fenomenden kaynaklanan yanılsamaların önüne geçmek için kullanılmaktadır (Foulquie, 1975, s. 34). Her şeyden önemlisi, Kant’ın diyalektik yaklaşımıyla Fichte, Schelling ve onların etkilediği Hegel üzerinde etkisinin büyük olduğunu söylemek gerekmektedir. *Diyalektik Mantık*, ifadesini ilk kez Kant’ın kullandığı kabul edilmesi gereken bir gerçektir (İlyenkov, 2009, s. 61). Kant’ın önemi, ilk kez bu kavramı kullanmış olması veya bu yeni tavır içinde bulunması ile sınırlı değildir. O, aynı zamanda nesneden yapılan çeşitli soyutlamalarla kavramların sınırlamaların dışına çıkamayacak kadar kısırlaştırıldığını ve olgular dünyasındaki karşılıkları ile çelişki içinde bulunan kavramların gerçekliği ifade edebilecek güçte olmadıklarını düşündüğu için de önemlidir (İlyenkov, 2009, s. 70).

2.3.2. Fichte’nin Subjektif İdealizm Temelli Diyalektiği

Fichte Kant’ın felsefesinin teorik yapısının bilinemeyeceğini ancak varlığını kabul ettiği kendinde şeyin çelişki barındırdığını ve Kant’ın bu uğurda kendi mantık

sistemini kurarken aslında gerçek mantığın ilkelerini kullanarak hile yaptığını öne sürmüştür (İlyenkov, 2009, s. 91). *Kant tarafından ebediyen aşılmaz, yani aynı düzeyde doğru olan ve aynı zamanda aynı düzeyde doğru olmayan iki teoremin varlığı olarak resmedilen durum, Fichte 'ye göre tinsel kültürün, birleşik, tek bir dünya anlayışı (weltanschauung) içinde aşılmak durumunda olan yalnızca geçici, değişim halindeki bir durumdur.* Dolayısıyla Kant'ın geçmişe dayanan varlık temelli açıklamalara getirdiği eleştirilerden hareketle tartışma aracılığıyla geliştirdiğini düşündüğü diyalektiği Fichte, kendisine karşıt olan ilkeyi de kapsayan onu belirli bir biçimde yorumlayan tek bir bilimsel sistem şeklinde ifade etmiştir (İlyenkov, 2009, s. 90).

Fichte, Kant'ın metafiziği ve düşüncesine karşı bilginin duyulardan gelen yapısı ve formunun dayandığı *Ben* ve bütün bireysel bilinçlerin kendisine dayandığı *Tanrısal Ben*'i aynı ben olarak ortaya çıkarmıştır (Hilav, 2012, s. 85). Ona göre mutlak ruh ya da Ben ne sadece özne ne de sadece nesnedir, aksine ikisinin birliği olarak, Ben ve Ben- olmayanın bir aradalığı ve zıtlığı mevcuttur (İlyenkov, 2009, s. 93; Ülken, 1972, s. 23). Onun diyalektiği ben ile ben olmayanın bir aradalığını içermesi bakımından Kant'ın diyalektiğinden farklıdır. Çünkü Kant'ta karşıtlık içinde olup tamamıyla örtüşmeyen şeyler, kavram ve nesneler olarak birbirinde ayrı şeyler iken Fichte de aynı şeylerin zıtlığı biçiminde olmaktadır. Fichte'nin öğretisi, tamamen birbirinden farklı olan iki yapının bir aradalığının mümkün olmasına imkân vermediğinden aynılığın bir aradalığından doğan tekçiliğini kabul edilmekteydi. Yani nesne ile kavramını, bir ve aynı Ben'in farklı varoluş biçimleri olarak, diyalektik yapıyı olmasından kaynaklı ifade etmekteydi (İlyenkov, 2009, s. 93). Ayrıca buradaki Ben, diğer felsefelerden farklı olarak dönemin siyasal ihtiyaçlarını karşılaması bakımından hem dinamik bir yapıya sahip hem de idealist bir metafizik formundaydı (Hilav, 2012, s. 83).

Fichte'de *Ben'in* kendini bilme süreci, kendisi için karakteristik bir yapıda olan diyalektik yönteminin de işleyişini göstermiştir (Gökberk, 2004, s. 373). O, her ne kadar Kant'ın felsefesinden hareketle bir felsefe tavrı ortaya koymuş olsa da onun diyalektiği Kant'ın diyalektiği gibi yanlış sonuçları ortaya çıkaran veya Antinomileri ortadan kaldıran olumsuz bir mantık olmayıp, aksine beni ortaya koyma sürecinde verimli bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Gökberk, 2004, s. 373). Fichte'nin

Ben'i kendisini kendisi ile özdeş olarak ortaya koyarak varlığını, ortaya koyarken de kendini ifade eden bir Ben ve kendini daha belirli bir biçimde ortaya koymak için de *ben- olmayanı* karşısına koymaktadır (Gökberk, 2004, s. 372; Hilav, 2012, s. 86; Sena, 1975, s. 126). *Ben*, mantıksal açıdan *ben- olmayandan* öncelikli bir sıraya göre mutlak ve bir olarak hem kendinin, hem de mutlak ve bir olmayan, Ben- olmayanı var eden bir ben olarak karşımıza çıkmaktadır (Çelebi & İnal, 2019, s. 600; Gökberk, 2004, s. 373). Felsefesinde diyalektik sistemi, *Ben'i* ortaya koyarken kullanan Fichte, düşünce biliminin üç temel ilkesi üzerinden diyalektiği, üç ayrı yapıda ifade etmiştir. Ben'in karşısına, içinde Ben'i taşıyan Ben-olmayanı ve bu Ben ile ben olmayan arasındaki bağlantıyı kuran ilişkisi düzleminde kullanılan diyalektik yapıyı; sırasıyla harekete geçirdiği edimler aracılığıyla bilim ve düşüncenin doktrinleri olan *özdeşlik*, *çelişmezlik* ve *nedenlilik* ilkeleriyle birlikte ifade etmiştir (Sena, 1975, s. 127).

Fichte'nin felsefesini diğer felsefelerden farklı kılan bir diğer yönü de Ben (bilinç) ile Ben-olmayan (dış dünya) in birbirine indirgenemez ve tamamen farklı varlıklar olduğunun iddia edilmemesidir (Hilav, 2012, s. 86). Ben ile ben- olmayanın yani bilinç ile dış dünyanın birbirini yadsımak zorunda olmadığı ve aksine, birbirlerini kapsadığını, Fichte'nin bütünsellik anlayışını ortaya koymaktadır. Fichte aslında Ben'in karşısında Ben -olmayanı çıkararak aslında bilgi teorisinin varlığından dolayı bir sistem gerektirdiğini ortaya çıkarmak amacıyla kullanmıştır (Hegel, 2021a, s. 419). Fichte bilgi teorisi, sistem ve mutlak ilkenin birbirini gerektirdiğini ve içinde bulundukları döngü ile kendilerini gösterebildiklerini ifade etmiştir (Hegel, 2021a, s. 419). Hegel Fichte'nin, felsefesinde düşünce belirlenimlerini zorunlulukları içerisinde gösterme ve onları özsel olarak çıkarsamasının gerekliliğini hatırlattığı için önemli olduğunu dile getirmiştir (Hegel, 2014a, s. 114).

Bütün bilimizin diyalektik karakterde olup karşıtlıkların aşılması ile ilerleyen üç adımlı yapısının olduğu düşüncesi, Fichte'nin diyalektik kavramı kullanıldığında veya Hegel mantığına temel olan bu kavramla birlikte diyalektik mantıktan söz edildiğinde ilk olarak, klasik anlayış olan tez, antitez ve sentez üçlemesinin çıkış noktasını oluşturmaktadır (Gökberk, 2004, s. 373). İşte bu üçleme Fichte ile birlikte ifade edilemeye başlanmıştır (Hilav, 2012, s. 87). *Tez ben Ben'im (Ben'in kendini her şeyin dışında, yani saf bir biçimde ortaya koyması) şeklindedir. Antitezde, ben, ben*

olmayana karşıt olarak ortaya çıkar. (Bu, olumsuzlama yoluyla olumlamadır, yani belirlenmedir). Sentez de, ben -olmayan, ben bakımından (ben' e nispetle) kendini sınırlayarak varlığını yeniden bulur (Hilav, 2012, s. 87).

2.3.3. Schelling'in Objektif Yapılı İdealizm Temelli Diyalektiği

Kant ve Fichte gibi Fredrich Wilhelm Joseph Von Schelling (1775-1854) de bir bilgi sistemi kurmanın peşinde olmuştur. Ancak dűřüncenin, kendini ve nesnesini, nesne haline getirip mantıksal açıdan sistematik bir tarzda ortaya koyabilme girişimi, oldukça zorlayıcı bir durumun içine girmelerine sebep olmuştur. Schelling hem Kant'ın hem de Kant'ın diyalektik yaklaşımının eleştirisini sunan Fichte'nin diyalektik tavırlarından etkilenmiştir. Schelling Fichte'nin sűbjektif idealizminde kapalı kalan diyalektiği eksik bulduğundan, özne- nesne kutuplaşmasının insan bilincinde olabileceğini kabul etmekle beraber, zihnin bir formu olan doğanın varlığını da aynı lűde kabul edip nesnel idealizmin temsilciliğini yapmıştır (Hegel, 2021a, s. 464; zdemir, 2015, s. 36; Rosenthal & Yudin, 1997, s. 224; lken, 1972, s. 23).

Kant'tan sonra tabiat fenomenine iliřkin bir diyalektik geliřtiren Fichte'nin diyalektięinde ortaya koyduęu Ben ile doęa iliřkisinde Fichte'nin Ben'e karřı tutumunun aksine doęadan yana bir tavır sergileyen Schelling, zne ve nesneyi baęımsız ve tamamen farklı gerçeklikler olarak deęerlendirilip, tek bir sistemde, varlıęın gerçeklięini anlatma çabasının yarasız olduęunu ve bu ikicilik ya da dűalizmin ařılmadıęı sűrece Kant'ın olumsuz diyalektięinin de ařılamayacaęını dile getirmiřtir (Elgűr, 2013, s. 97; Rosenthal & Yudin, 1997, s. 115; Timuçin, 2001, s. 290). Özne ve nesne özdeřlięinin geçerli bir ilkeye dayandırılması, hem ontolojik dűalizm hem de diyalektięin olumsuz kavranıřı ortadan kaldıracaktır (Elgűr, 2013, s. 97). Hegel açısından bu ilke, bűtűnselliktir. Schelling karřıt olan kavramların gerçekliklerinin, karřıtların birlięinden geldięini, zorunluluk ile zgűrlűkte olduęu gibi birbirlerini gerektirdikleri ve birbirlerinin nedeni olduklarını sűyleyerek yine eřit lűde deęer vermektedir (Hançerlioęlu, 1995, s. 259). Hegel'in felsefesinde etkili olan Schelling'in özdeřlik felsefesi, Kant'ta ortaya çıkan atıřkılıkların özűmű nitelięinde özdeřlięin ve zdeřsizlięin özdeřlięine dűnűřtűrűlmesi biçiminde bir forműldűr (Kervegan, 2005, s. 44). Hegel Schelling'in forműlűnűn yerine, iliřkinin ve iliřkisizlięin iliřkisi, ifadesini

getirerek, olmak ve düşünmek bağlamında varlık-düşünce özdeşliği boyutuyla ele almıştır (F. C. Copleston, 2010, s. 19; Kervegan, 2005, s. 44).

3. HEGEL'İN DİYALEKTİK MANTIĞI

3.1. Hegel'in Felsefeyle Şekillenen Yaşamı

Yaşamı, akademik kariyerinin öyküsü olan Georg Wilhelm Friedrich Hegel, bireysel hayatına çok az önem vermiş ve hayatını felsefeye adanmış bir filozoftur (Beiser, 2019, s. 28). Onun diyalektik mantığı, bir tarih felsefesi okuması olduğundan kendinden önce ortaya konan bütün felsefeleri, kendi sisteminde içermiştir (Stace, 2019, s. 18). Ancak *Mantık Biliminde* kendinden önce gelen felsefi ve mantıki düşüncelerin hamlığından söz ederek o hamlıkla, ancak belirli bilimlere dair bilgi elde edilebileceğini iddia etmektedir (Hegel, 2014a, s. 21). Ona göre belli bazı bilim ve sanatların elde edilmesinde, elin altında bulunanlardan (geleneksel mantık) yetinmekten çok öte olan doğru düşüncenin ancak olgunun tanınması ve bütünsel anlamda bilinmesi ile mümkündür (Hegel, 2013, s. 15). *Çünkü akli olan gerçektir, gerçek olan aklidir* (Hegel, 1991, s. 29). Akli ve gerçek olan ise özün gelişim süreci olan bütünlüktür (F. C. Copleston, 2010, s. 18). Hegel bütün felsefesini akli yani düşünsel ile ontolojik olanın birliğinin somut bütünlükteki gerçekliğinin, kendini açıklamasına hizmet için kullanmıştır.

Kant'ın anlama yetisinin ötesinde ve belirlenimlerden uzak saf olan aklın keşfinden etkilenen Hegel, anlama yetisinden daha kapsamlı olan, bireysel bilincin biricikliğine, uygarlıklara, düşünme biçimlerine ve tarihsel olumsuzluğa saygı duyabilen, ancak yine de tüm bunlara kendi hakikatlerine giden yolda kılavuzluk etmek üzere egemen olmaya çalışmaktan da vazgeçmeyen aklın keşfini yapmıştır (Er, 2016, s. 343). Çünkü Kant başta olmak üzere çağının toplumsal yapısı ve olaylarından etkilenen diğer Aydınlanma Dönem filozofları gibi Hegel de toplumsal, politik kültürel, bilimsel ve felsefi bakımdan hareketli olan çağının etkisi altında kalmış, eylem ve felsefesini bu etki ile ortaya koymuştur (Singer, 2021, s. 1). Henüz 19 yaşındayken başarılı olduğu için ilahiyat fakültesine burslu olarak girdiği okulda, diyalektik idealizmin temsilciliğini paylaştığı arkadaşı Schelling ile tanışmıştır (Singer, 2021, s. 10). ayaklar altına alınmış hakların konusunda sadece talep etmenin yeterli olmadığını, ayrıca o hakları kişilerin kendileri elde ettikleri zaman aslında onlara sahip olabileceğini düşüncesinde olan Hegel, statükoyu savunan yazılar kaleme

almış, gençliğinde iktidara karşı gelen davranışları olmuştur (Tektaş, 2019, s. 5). Tübingen’de öğrenciyken, arkadaşı Schelling ile birlikte ‘Muhteşem Şafak’ olarak adlandırdığı Fransız devrimini savunmuş ve bir gün şehrin çarşısına ‘özgürlük ağacı’ dikmeye gitmiştir (Tektaş, 2019, s. 5)

Schelling ile aynı üniversitede eğitim gördüğü dönemde, arkadaşına nazaran daha başarısız olduğu izlenimini veren notlara sahip olsa da dikkatini felsefe ve tanrıbilim ilişkisi üzerine yoğunlaştırmış ancak notlarından ve genel tavrından dolayı hocalarının ona olan güvensizliği, bu düşüncesini görmelerine engel olmuştur (F. C. Copleston, 2010, s. 7). Yüzyıllar boyunca hâkim olan, bilimsel ve teolojik konularda dahi referans alınan, Aristoteles mantığına karşı ya da Aristoteles mantığını, varlığı anlamlandırma konusunda daha da anlaşılır kılmak için devrim niteliğinde yeni bir mantık ortaya çıkarma iddiasında ve Aydınlanma felsefesinin en önemli filozofu olarak yeniden ilgi duyulan bir kişilik olduğu daha sonra alışılabilmektedir.

Üniversiteden ayrıldıktan sonra bir süre öğretmenlik yapan Hegel, öğretmenlik yaptığı dönemde de felsefeyle ilgisi ve çalışmaları devam etmiştir. O, sırada yazdığı denemeleri ilk kez 1907 yılında Herman Nohl Tarafından *Hegel’in Erken Tanrıbilimsel Yazıları (Hegels Theologische Jugendschriften)* başlığı altında yayımlanmıştır (F. C. Copleston, 2010, s. 8). Bu denemelerin yayımlanmasının ardından üniversitede arkadaşlık yaptığı Schelling ile aynı üniversite de göreve başlamış ve *Fichte ve Schelling’in Felsefi Dizgelerinin Ayırımı* adlı çalışmasını da yayımlamıştır (F. C. Copleston, 2010, s. 8). 1807 yılının başlarında *Tinin Görüngübilimi*’ni yayımlamasıyla birlikte Schelling ile aynı tarzın adamları olarak anılmaları düşüncesi, sona erdiği gibi arkadaşlıkları da sona ermiştir (F. C. Copleston, 2010, s. 8; Singer, 2003, s. 20, 2021, s. 11).

Jena savaşının patlak vermesiyle üniversitedeki görevine son vermek zorunda kalmış, uzun yıllar felsefe ve yazıyla alakalı farklı işlerde çalışmış ve bu dönemde evlilik yaptığı Nürnberg’de kaldığı sürece de başlıca çalışmalarından biri olan Mantık Bilimi’ni (Wissenschaft der Logik, 1812-16) üretmiştir (F. C. Copleston, 2010, s. 8). Bu çalışmasının çıktığı yıl Heidebelberg’de çalışmaya başlayıp burada da önemli eserlerini kaleme almıştır. 1818 yılından itibaren Berlin’den aldığı tekliften sonra çalışmalarını Berlin’de 1831 yılında koleradan gelen ölüme kadar devam etmiş ve

felsefe için müthiş verimleri olan diyalektik kavramını ilk kez bilimsel çapta düşünce metodu ve mantık durumunda ifade edebilen, felsefeye yeniden yön veren bir filozof olarak akıllarda yer etmiştir (Kıvılcımlı, 2021, s. 39)

3.2. Hegel Diyalektik Sisteminin Arka Planı

Hegel, kendinden önceki filozofların görüşlerini kendi düşünceleri ile karşılaştırarak bir sistem ortaya çıkarıp asırlarca hüküm süren felsefe alanının önemli ismi Aristoteles gibi, kendisi de kendinden önceki düşüncelere oldukça önem veren bir filozof olmuştur. Aristoteles'in *Metafizik* eserinde, kendinden önce gelen neredeyse bütün filozofların farklılıklara rağmen görüşlerine yer verdiği gibi, Hegel de üç ciltlik *Felsefe Tarihi* isimli çalışmalarında bir geçmiş okuması yaparak felsefe dünyasında önemini büyük ölçüde sağlam bir noktada sabitlemiştir. Hayatın ancak değerli bir amaca hizmet edebildiği sürece kıymetli olabileceğini dile getiren Hegel, felsefesini oluştururken bütün bir felsefe tarihini yeniden okuyarak bize sunmak gibi bir görevi üstlenerek kıymetli bir hizmet adamı olduğunu göstermiştir (Hegel, 2019a, s. 9).

Hegel, geçmişten gelen bütün felsefelerin, kendi felsefesinde özünü koruduğunu iddia etmiştir. Ancak onun felsefesini etkileyen felsefeler arasında önem konusunda önceliği olan iki felsefe ya da yaklaşım; Antik Yunan idealizmi ve Kant'ın Eleştirel felsefeleridir (Stace, 2019, s. 17). Hegel felsefesinin temelini tarihin temeline dayandığını iddia eden Stace, Hegel'in felsefesinin yeni bir felsefe olmadığını ancak çağlar boyunca değişik şekillerde ifade edilmiş olan felsefelerin, evrensel boyutunu ortaya koyma cesaretiyle ortaya çıkarılan bir felsefe olduğunu dile getirmiştir (Stace, 2019, s. 18). Bu düşünceden hareketle Hegel'in yalnızca tarihin içinde yer edinen felsefenin bir taşıyıcısı olduğu düşüncesine kapılmak yanlıştır. Her ne kadar Hegel, geçmişin özünü koruyarak kendinden önce ortaya konan felsefeleri, tarih sahnesinde yeniden canlandırırsa da kendi özünü yani kendi görüşleriyle harmanlamadan bir felsefe ortaya koymamıştır (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 213). Yani evrensel boyutunun ön planda tutulduğu felsefi öze, kendi diyalektik sistemiyle, özlüğünü geri kazandırmıştır. Altusser'e göre Evrensel olan özün ortaya çıkarılması sürecinde her ne kadar Hegel felsefesi dönüşmüşse dünya da o ölçüde Hegel

felsefesine dönüşmüştür (Althusser, 2006, s. 43). Yani diğer felsefeler, ontolojik olarak Hegel diyalektik felsefesinde bütünsel anlamda değer kazanmıştır.

Bilme olgusunun nesnel özelliği ve yapısını kanıtlayarak, yeni bir tarzda felsefe ortaya koyduğu düşünülen Hegel'in tarih boyunca katı kurallar içinde ifade edilen dogmatik metafiziğin kurallarını yerinden sarsarak yeniden ortaya koyduğu mantık sistemiyle açıklama girişiminin, hem tin hem de doğa felsefesinde söz sahibi olduğunu göstermiştir (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 213). Buradan öyle anlaşılıyor ki geçmiş felsefe çalışmalarının kendi sisteminde özümленerek aşılması olan Hegel felsefesi, tüm idealist felsefenin, düşünce tarihi içindeki bir tür dönüşümü gibidir (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 213).

3.2.1. Diyalektik Konusunda Antik Yunan Filozoflarının Hegel Üzerindeki Etkisi

Hegel, felsefesini oluştururken çoğunlukla daha önceki felsefelerde gözden kaçırılan noktalara dikkat çekerek, o noktalardan hareketle ilerlemeyi tercih etmiştir. Hegel'in kimlerden ne derece etkilenerek felsefesini oluşturduğuna kısaca yer verilecek olursa ilk olarak aslında etkilenmesi beklenmeyen bir grup olan Elealılar'dan söz edilebilir. *Hegel Üzerine* isimli çalışmasında sırasıyla Hegel'in etkilendiği önemli isimlere yer veren Stace, yalnızca Bir'in var olduğunu ve bu Bir'in ancak akılla kavranabileceğini öne sürüp, Çok'un, hareketi gerektirdiğinden yanılısamanın bir ürünü olarak gerçek dışı ve duyu dünyasına ait olduğunu savunan Eleaların, duyu dünyası ile akıl dünyasının uzlaştıramaz zıtlığının örtük olarak var olsa da Hegel'in bu ikicilik arasındaki uzlaşmazlığa karşı çıktığını fakat Elealar'da aslında gerçek ile var olmanın ya da var olma durumunun, farkında olmadan sentezlendiğini görebildiği bilgisini vermektedir (Stace, 2019, s. 19-22).

Ancak oluş, değişim ve hareket olmadan, değişimin evrensel nedeni olan Hegel diyalektik karakterli sisteminin, işleyebilmesi mümkün değildir. Hegel, Zenon'un inkar ettiği bu gerçekliği Herakleitos'ta bulduğu için ona şükran borcu vardır (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 219). Çalışmamızın ikinci bölümde de Herakleitos diyalektiğinden söz ederken de Hegel'in Herakleitos'a bu konuda borçlu olduğunu "Herakleitos'un hiçbir önermesi yoktur ki Mantık'ımda benimsemiş olmayayım"

şeklindeki nazik ifadesine yer verilmişti (Hegel, 2018a, s. 256). Ancak burada da tekrarlama ihtiyacı hissedilmiştir. Aristoteles'in dediği gibi her ne kadar şeyin özün gerçekliğine ulaşamamış olsalar da diyalektik sanatı, özün bilgisi olmadan geliştirebilmiş olduklarını söylediği, kendinden önceki filozofların, Hegel felsefesine de katkıları bu yönüyle önemli olmuştur (Aristoteles, 2010, s. 541).

Zenon ve hocası Parmenides'in muhalifi Herakleitos etkisinden sonra Hegel'in gerçekliğini kabul edip felsefesinin özünü yakaladığı bir diğer filozof olan Platon'un felsefesindeki ortaklığa bakılması gerekmektedir. Çünkü Hegel'in sistemini kurduğu felsefesinde ispat kavramının modelini Aristoteles'ten değil, Elealılar ve Platon'daki diyalektikte bulmuştur. (Gadamer, 2021, s. 21) Gadamer bu ilişkiden söz ederken "nasıl olur da Zenon'un geliştirdiği ve Platon'un daha yüksek bir refleksiyon düzeyinde tekrar ettiği devinimin negatif diyalektiğinin, kendi diyalektik yöntemi için metodolojik bir model oluşturduğunu düşünür?" sorusunun cevabını Hegel'in kendisinde görebilmek mümkündür. (Gadamer, 2021, s. 31) Hegel'in spekülatif felsefenin özü için, bu önerme formunun gerekliliğini savunduğunu, olumlu-ussallık içindeki belirlenimlerin birliğini sağladığı için önemsedini görebilmekteyiz (Hegel, 2014a, s. 171) Aslında Gadamer'in içinde bulunduğu şaşkınlık, yukarıdaki Hegel tavrının doğru anlaşılması ile kolayca giderilebilecek bir sorundur. Dikkatli bir okuma ile aslında Hegel'in bu yolu tercih etmesindeki sebep de kendini açık etmektedir.

Platon'un *Sokrates* diyalogunda düşüncenin kendini açığa serişinin içkin oluşumunu fark eden Hegel, *Platon'un gerçekleştirilebilirlik/hesap verebilirlik düşüncesinin [yani] bütün varsayımların diyalektik sınanmasının haklılığını iddia eder* (Gadamer, 2021, s. 21). Ayrıca Platon'un spekülatif diyalektiğin ilk halini ve evrenselin dolaylı bir şekilde açıklamanın ötesinde ifade edilebilir olduğunu kavrayabilmesini fark eden Hegel, felsefesinde büyük ölçüde Platon etkisi bulunmaktadır (Gadamer, 2021, s. 23).

Her ne kadar *Tinin Fenomenolojisi*'ndeki düşüncenin adamı olsa da Hegel sistemini ve felsefesini anlamanın yolu kendi eseri olan *Mantık Bilimi*'den geçtiğini ve Hegel'in Aristoteles ile olan yakınlığının da yine *Mantık* ile anlaşılacağı kabul edilmelidir (Hartman, 2021, s. 47-49). Felsefenin tarihi ile gelişimini özdeş olduğunu düşündüğünden, neredeyse kendinden önceki bütün filozofların öğretilerini kendi

değerlendirmesiyle inceleyen Hegel, Aristoteles'in nesnelerin temelinde bulunan özün tümel ve mantıksal nitelikli kavramlar olduğu öğretisine dayanarak, diyalektiğinin de bu kavramların devinimi şeklinde ortaya çıkarmaktadır (Hartman, 2021, s. 49-50). Burada Aristoteles ile Hegel arasında çok sayıda benzerlik ve yakınlıkları ortaya çıkarılabilmek mümkündür. Ancak Aristoteles'te Hegel'i etkileyen bir önemli nokta, Aristoteles'in potansiyelle edimlik arasındaki ayırımıdır (Stace, 2019, s. 43). Potansiyel ile edimlik arasındaki ayırım Hegel'de karşımıza *kendinde olan* ile *'kendi için olan'* şeklinde çıkmaktadır (Stace, 2019, s. 43). Aristoteles ve Hegel'i birbirinden ayıran ve birbirine bağlayan birçok nokta olsa da temelde Hegel'i Aristoteles'e bağlayan üç türlü etkiden söz edilebilir.

- 1.Yöntemin belirli temel öğeleri ya da yasalarının olduğuna dair düşünce.
2. Mantık ile ontoloji arasındaki ilişki fikri.
3. Teleolojik metafizik konusundaki tutumları (Hartman, 2021, s. 51).

3.2.2. Diyalektik konusunda Aydınlanma Dönemi Filozoflarının Hegel Üzerindeki Etkisi

Hegel diyalektiği ve felsefesi için baştan sona geçerli olan bir şey vardır ki o da varlığın diyalektik yapıda olması iddiasıdır (Hartman, 2021, s. 32). Bu iddia Hegel'in sisteminin idealist bir yapıda olduğunu göstermektedir. Kendisi gibi idealist filozoflar; Fichte, Schelling ve Kant gibi isimlerden etkilendiği bilinmektedir. Ancak etkilendiği bir diğer önemli isim de *Kıta Usçuluğunun* en önemli temsilcisi olarak aynı zamanda hem salt idealistler hem de Marksistler üzerinde etkisi bulunan, ayrıca çok daha önce yaşamış olan Spinoza (1632-1677)'dir. Hegel Spinoza'dan belirlenim ve olumsuzlama ilişkisi bağlamında etkilenmiştir. Spinoza mutlağın, olgusallığın bütünü olduğunu belirlenimlerle ifade etmekteydi (F. C. Copleston, 2010, s. 19). Bütün belirlenimin ise sınırlanabilen olumsuzlama olduğunu dile getirmekteydi. O belli belirlenimlere göre sınırlanabilenlere dair tanımlamasını şu şekilde dile getirmekteydi: *Sınırlı olan, yani kendisiyle aynı tabiatla başka bir şeyle sınırlanabilen bir şeye kendi cinsinde sonlu diyorum* (Spinoza, 2011, s. 31).

Bir şeyi belirlemek ve aynı zamanda konuyu bir varlık alanından koparmak ile sınırlamak, tanımlamak aynı şeydir (Stace, 2019, s. 55). Hegel açısından sınırlamak,

kendinin kendi olmayanı kendinde sınırlamak biçiminde anlaşıldığından Spinoza'daki sınırlama anlayışından farklıdır (Hyppolite, 2013, s. 120). Bu yüzden Hegel, Spinoza'nın mutlak açıklamasını, süreçte mutlağın bizzat kendini düşüncede açıklamasını göz ardı etmiş olmasından dolayı yetersiz bulmuş ve onun hayata geçiremediği içkinlik öğretisini geliştirmiştir (Hegel, 2014a, s. 129; Hyppolite, 2013, s. 77). Stace bu sınırlamanın ve tanımlamanın olumsuzlama ile aynı şey olduğunu ve Hegel'in de ters olumsuzlama da olsa, bu tavırdan etkilendiğini ve felsefesinin temel ilkelerinden birini bütün belirlemenin olumsuz olduğunun tersi olarak bütün olumsuzlama belirlemedir şekline dönüştürerek kullanmıştır (Stace, 2019, s. 55).

Hegel'in olumsuzlamayı kendi felsefesine uyarlayarak yeniden bir ilke olarak kullanması ya da baş aşağı ederek yeniden kullanması oldukça ilginçtir. Çünkü yüzyıllar sonra aynı tavrı kendisi için Marx kullanacaktır. Hegel'in diyalektiğinden etkilenerken Marx tarih ve toplum alanını Hegel'den öğrendiği diyalektiğin ilkelerinden hareketle tahlil etmiştir (Kızılçelik, 2013, s. 119). Ancak Marks'a göre Hegel'de diyalektik, baş aşağı durmaktadır. Ona göre Hegel'deki diyalektiğin Mistik kabuk içerisindeki akla uygun özünü bulmak istiyorsanız, onu yeniden ayakları üzerine oturtmanız gerekecektir (Marks, 2013, s. 28).

Hegel diyalektik sistemini ortaya koyarken çokça etkilendiği Kant'ın ortaya koyduğu transendental felsefesini tamamlamak istemekteydi (Gadamer, 2021, s. 98). Zaten Kant'ın isteği de bu yöndeydi. Kant saf aklın eleştirisinin sonunda kendinden önceki filozofların akla dayanan bilginin nesnesini araştırırken kendinden önceki filozofların rasyonalizm ve empirizimin ilkelere indirgenmiş yanılgılarla hareket ettiklerini dile getirmiştir (Kant, 2015, s. 490). Bu yüzden kendinden sonra gelecek olanların ussal araştırmalarında ilkelere indirgenmiş yolları bırakıp kendi eleştirel felsefesinden hareket etmelerini önermiştir. Çünkü ona göre henüz açık olan tek yol, eleştirel olan yoldur (Kant, 2015, s. 490). Kant eleştiri yöntemi dikkate alınarak zihnimizin duyu organlarımız aracılığıyla edindiklerimizden ibaret olmadığı ve duyulara hitap eden nesnel gerçekliğin de zihnimiz dışında kendinde gerçekliklerinin olmadığını düşünmekteydi (Singer, 2003, s. 15). Oysa Hegel Kant'ın felsefesinden etkilense de onun gibi düşünmemekteydi. Hegel, tarih boyunca ortaya konmuş her türlü felsefenin, aslında gerçek olduğunu, bunun aksini ortaya koymanın, ölü bir

anlayıştan ibaret olduğunu düşünmekteydi (Hegel, 2021b, s. 21). Çünkü Hegel, felsefenin sübjektif diyalektik olduğunu ve kendi zıttı ile bir arada olduğunda anlamlı olabileceğini düşünmekteydi (Kıvılcımlı, 2021, s. 182). Bu yüzden tek ve evrensel felsefenin parçaları olduğunu düşünüyor ve kendinden önce ortaya konan bütün felsefeleri, kendi sisteminde içerilmiş, düzenlenmiş ve aşılmıştır (Çubukçu, 1998, s. 91).

Hegel'e göre Kant, felsefesini ortaya koyarken kullandığı diyalektiği yeniden düşüncenin alanına soktuğu için, önemli bir iş yapmıştır (Yenişehirlioğlu, 1996, s. 357). Hegel, Fichte ve Schelling bakış açılarıyla da düzenlenen Kant diyalektik tavrını kendi felsefesinde kullanıp tamamladığı gibi aynı zamanda Kant'ın başlattığı, tüm varlığın bir 'düşünüyorum'a borçlu olan ve tüm entelektüel sorumluluğunu üstelen bir birey tasarlamaktan ibaret olan Copernicus devrimini tamamlamıştır (Philonke vd., 2011, s. 139). Kant ünlü Astro-fizikçi Nicolaus Copernicus'un fizik alanında ortaya koyduğu varsayımsal öğretisini *Saf Aklın Eleştirisi*'nde transendental estetik için şu şekilde açıklamıştır; *Bugüne dek tüm bilginin kendini nesnelere uydurması gerektiği varsayılmıştır; ama onlara ilişkin herhangi bir şeyi kavramlar yoluyla a priori saptama ve bilginizi bu yolla genişletme girişimleri bu varsayım altında boşa çıkmıştır. Öyleyse bir kez de nesnelerin kendilerini bilginize uydurmaları gerektiği varsayımı altında metafiziğin görevinde daha iyi sonuç alıp alamayacağımızı sınavabiliriz. Bu istenilen şey ile e.d. nesnelerin bir apriori bilgisinin olanağı ile e.d. onlar daha bize verilmeden üzerlerine bir şeyler saptama amacı ile çok daha iyi uyuşur. Burada durum öyleyse Kopernik'in ilk düşüncesi durumunda olduğu gibidir* (Kant, 2015, s. 25). Kant düşüncesi her ne kadar Hegel felsefesinde diyalektiğin yeniden canlandırılması açısından önemi büyük olsa da kabul edilemeyen tarafları da olmuştur. Kant, aklın alanını belirlerken genelde akıl ile metafizik gibi alanları birbirine karşıt bölümler olarak ifade etmekteydi. Kant'ın halefleri olan Alman aydınlanma filozofları, Kant'ın karşıtların ayırımı fikrine karşı ayrıklıkları birleştirmek ve bunun için bir sistem kurmaktı (Tokatlı, 2011, s. 32).

Alman Aydınlanma Dönemi İdealist filozofu Fichte'nin etkisini üzerinde gördüğümüz Hegel, tamamlamak istediği Kant transendental felsefesini hazırlayan yöntemin bir yönüyle aslında Fichte'de daha önce kavrandığını düşünmekteydi

(Gadamer, 2021, s. 98). Ancak yine de Fichte'nin Kant'tan etkilendiği ve felsefesini kendi Ben öğretisini temele alarak sistemleştirmek istediği bilinmektedir (Tokatlı, 2011, s. 32) Kant'ın halefi olarak felsefesini ortaya koyan Fichte'nin Kant'ın numen alanı olarak ifade ettiği bilinemez kendinde şeyi ortadan kaldırmaya çalışması, Hegel'e gerçek felsefe çalışmalarında önemli bir deneme olarak görünür (F. C. Copleston, 2010, s. 16). Çünkü Kant açısından kendinde şey, bir sınır kavramı niteliğindedir. Kant, aslında *kendinde şey* sınır kavramıyla özne ve nesne, numen ve fenomen, akıl ve algı, evrensel ve bireysel belirlenimler arasındaki zorunlu bir diyalektik ilişkinin olanağını da yadsımış olmaktadır (Orman, 2015, s. 74). Bu yüzden Fichte, Kant'ın aklın sınırlarını ve şematığını belirlerken, aklın sınırlılığından söz edip, metafizik gibi konuların bilme yetisinin dışında tutulmasına karşı çıkmıştır (Atilla Tokatlı, t.y., s. 23; Singer, 2021, s. 7). Fichte canlı zihin perspektifinden hareketle felsefi teori geliştirmeye çalışırken Kant'a rağmen, zihnin bilemeyeceği hiçbir şeyin var olamayacağını iddia etmekteydi (Singer, 2021, s. 7; Zizek, 2015, s. 139).

Fichte, zihnin bilemeyeceği hiçbir şey olamayacağını söylerken görünmenin, kendi kendine görünüşünü öznel (Ben) öz-yansıma olarak ifade etmekteydi (Tokatlı, 2011, s. 32). Ancak öznelliğin kendini temellendirdiği mutlağın hayat ve hareket dolayımını fark edememiş olması, Hegel'i Kantın bıraktığı mirası Fichte'ye nazaran daha öteye taşımasına sebep olmuştur (Zizek, 2015, s. 143). Hegel, dünyanın yapısını transendental Ben'in başarısında gören Fichte'nin öznel idealizmini yetersizliğini, zihin ötesi yapıya taşıyamayan kapalı ve çürütülemez yapısından kaynaklandığını düşünmekteydi (Holz, 2017, s. 51). Hegel, *Güzel Sanatlar Üzerine Dersler* çalışmasının birinci cildinde Fichte'nin öznel idealizmini ve felsefi tavrını *Ego* kavramı üzerinden, hareket ve değişimi özünde barındırmayan soyut ve biçimsel karakterde olduğunu dile getirmiştir (Hegel, 1994, s. 64).

Fichte Kant'tan devraldığı eleştiri yöntemi ile yine Kantın sınırlandırılmış akıl düşüncesine varlık ile düşünce hakkında düştüğü düalizm hatasından varlığı bütünsel birlik düşüncesi ile açıklamak istemiştir. Ona göre bütünsel birlik, ancak üç temel gerçeklik yada özdeşlik olarak ben, karşıtlık olarak ben-olamayan ve ben ile ben olmayanın mutlak bölünüşü ile mutlak ben şeklinde ortaya çıkarılabilir (Gürsul, 2020, s. 50). Fichte, kendi diyalektik yöntemini, ilk ilkeyi Ben ya da Ben varım biçiminde

gerçeklik kategorisinde, tez olarak; ikinci ilkeyi Ben-olmayan olarak olumsuzlama ve karşıtlık kategorisinde, antitez olarak; üçüncü ilkeyi de ilk iki ilkenin karşıtlığından hareketle Ben'in kısmen Ben, kısmen Ben-olmayan olarak birbirlerini sınırlıyor olmaları bakımından temellendirme kategorisinde, sentez olarak belirlemektedir (Gürsul, 2020, s. 51).

Diyalektik yöntemi için sergilediği tavrıla Fichte, diyalektik sürecin teorik alandaki her sentez sonucunda bir çelişkinin ve tekrar bir sentezin ortaya çıkmasıyla pratik alana geçinceye kadar devam etmesi gerektiğini düşünmüştür (Gürsul, 2020, s. 51). Bilgilerimiz diyalektik bir nitelik taşıyan yani karşıtlıkları aşarak ilerleyen üç adımdan oluştuğu düşüncesi aynı şekilde Hegel'de de işlemektedir (Çetin, 2020, s. 186). Hegel, Fichte'nin bu üçleme sistemi ve düşüncenin biliminin gelişim tavrından etkilenmiş, bu üçlemenin içerildiği diyalektik sistemde, varlığın açıklanması için kullanmaya başlamıştır (Çetin, 2020, s. 188). Ancak Fichte'nin son noktada varmak istediği şey pratik alan iken Hegel düşünce ve varlığın birliğindeki bütünlüğü hedeflemektedir.

Son olarak Hegel diyalektik felsefesi ve sisteminin oluşmasında etkisi olumlu ya da olumsuz olarak hissedilen aydınlanma filozoflarından biri de Schelling'dir. Hegel'in bir zamanlar arkadaşlık yaptığı ancak daha sonra rakip olduğu ve felsefe de sergilediği tavrıla kendisini gölgede bıraktığı halde ilk manifestosuyla Schellingci olarak tanınmasına sebep olacak kadar benzer felsefi tavırlar da sergilemiştir (F. C. Copleston, 2010, s. 8; Philonke vd., 2011, s. 147). Schelling ve Hegel, Fichte'nin diyalektik süreçte Ben ile başkası arasında ortaya çıkan çifte gerçeklik anlayışına karşı çıkarken ortak paydada bir araya gelmişlerdir (Gürsul, 2020, s. 150) Schelling ve Hegel, özne-nesne özdeşliğinin, mutlağın önemli bir boyutu olduğunu hemfikir olarak, Kant ve Fichte'ye karşı, organik idealizmin yapısını ortaya koymaya çalışmışlardır (Beiser, 2019, s. 94). Ayrıca Bir'in ikiye bölünümü, mantık ile varoluş arasındaki yapay ayrımının yeniden ortadan kaldırılması gibi bir durumdur (Bonjour vd., 2017, s. 16). Schelling de Kant gibi, bilgi sisteminin oluşturulurken ortaya çıkan antinomilerin ortadan kaldırılma girişimi içerisinde olmuştur (İlyenkov, 2009, s. 102).

Schelling Kant'ın izlediği yoldan giderek, varlığın gerçekliğinin algılanmasına engel olan antinomilerden kurtulmanın yolunun, belirlenimlerin mantıksal olarak

tutarlı bir biçimde oluşturulduğu düzlemde aramak olmayıp, kendisini insan zihnine en doğru biçimde sunan, ona en makul görünen, onun doğasında bulunan ve uğraşlarla en uyumlu olan sistemin pratik olarak gerçekleşmesinde görmekteydi (İlyenkov, 2009, s. 102). Hegel, Schelling'in geldiği bu noktadan sonra bu çözümlerin üstüne kendi sistemi ile bu antinomilerden kurtulma yolunu bulmaya çalışmıştır. Hegel'in felsefesinde karşıtların birliği ya da zıtlığı olarak karşımıza çıkan bu durumun kaynağının, bu antinomilerin ortadan kaldırılıp, gerçeğin, bütünselin özüne ulaşmak ve usun değişmeksizin birleşmiş bir senteze, yani çelişkiden bütünselliğe geçmektir (F. C. Copleston, 2010, s. 15).

Hegel'de somut bütünsellik, mutlak idealizmin karşılığıdır. Hegel mutlak idealizm öğretisini ortaya koyarken Schelling'in doğa felsefesini benimsemiş, doğanın hakikatinin, doğanın tini şeklinde olduğunu ancak doğa tininin kendi için şey olmayarak mutlak tin ya da ideadan farklı olduğunu ifade etmiştir (Hyppolite, 2010, s. 46). Hegel'in ifadesiyle; *doğa kendini başkalık biçimindeki idea olarak göstermiştir. Böylece idea kendi kendisinin olumsuzluğu ya da kendine dışsal olarak var olduğu için, doğa bu ideaya (ve onun öznel varoluşuna, tine) karşı yalnızca göreceli olarak dışsal değildir, ama dışsallık, ideanın doğa olarak var olma belirlenimini oluşturur* (Hegel, 2021c, s. 21). Hegel mutlak idealizminin ve mantık öğretisinin genel çerçevesi de Kant'ın transendental idealizmi, Fichte'nin öznel idealizmi ve Schelling'in nesnel idealizminin belirlenimleri etkisiyle oluşturulabilmiştir (Orman, 2015, s. 9).

3.3. Diyalektikten Hareketle Hegel'in Geleneksel Mantık İlkelerine Yaklaşımı

Hegel mantığı, biçimsel mantığı içeren ve aynı zamanda varlık ve düşünce özdeşliği üzerinden hareketle işlediğinden aynı zamanda daha geniş içeriğe sahip yeni bir mantık iddiasındadır (Tektaş, 2019, s. 6). Hegel'in mantığının yeni bir mantık olma iddiasında haklı olup olmadığını anlayabilmek için öncelikle yüzyıllar boyunca her türlü bilgi temellendirmesinde başvuru olan rakipsiz olan genel mantık ve ilkelerini bilmek gerekmektedir. Bu yüzden birinci bölümde detaylarıyla genel mantığa yer verilmiştir. Öncelik Hegel, çokça etkilendiği Kant'ın eleştirel tavrını örnek alarak her

türlü önvarsayım ve kanıtlanmamış veya kanıtlanmadığını düşündüğü her türlü bilgi ve ilke kılığındaki bilgiden uzak durmak istemiştir (Kılınç, 2016, s. 179).

Genel mantık gerçekliğin ilkesine sahip olunduğunu düşündüğünden en temel ilke olan özdeşlik ilkesini gerektirdiği gibi *ne isen o ol*'u önerirken Hegel, bütün gerçekliğin olumsuzlama ile açığa çıktığını iddia ederek *ne isen o, olma* demektedir (Bumin, 1998, s. 57). Hegel'e göre her ne kadar insan kendi ile özdeş olmasa da, Hegel'in özdeşlik tanımlamasına göre doğa özdeştir, ancak insan kendi doğasını, olumsuzlama ve yeniden kurma yetisine de sahiptir (Bumin, 1998, s. 57). Hegel'in özdeşlik ilkesini reddetmediği ortadadır. Eğer özdeşlik ilkesini reddetmiş olsaydı, özdeşliğin saf olumsuzluk olduğu iddiasında olan bir septik olacaktı (Bumin, 1998, s. 58). Ancak Hegel, akıl ile gerçeğin özdeş olduğunu düşünmektedir. Eğer akıl ile gerçek özdeşse ve akıl da diyalektik olarak geliyorsa zorunlu olarak, gerçeklik de diyalektiktir (Magge, 1993, s. 124).

Hegel'in kendi sistemini kurarken, geleneksel mantığın en önemli ilkesi olan özdeşlik ilkesini reddederek mi yoksa hatalı kullanımından dolayı, gerçekliğin bilgisini veremediği için, eksik olduğunu mu düşündüğünü anlayabilmek için, Hegel'in özdeşlik tanımlamasına bakmak gerekmektedir. Hegel'e göre özdeşlik; kendi içinde arı bir yansıma olup salt kendi ile bağıntılıdır (Hegel, 2014a, s.226). *Özdeşlik, dolaysız olarak değil tersine yansımış olarak, kendi ile özdeşlik. Bu özdeşlik, sıkı sıkıya tutulup ayırımdan soyutlandığı ölçüde, biçimsel özdeşlik ya da anlak özdeşliğidir. Ya da daha doğrusu soyutlama, bu biçimsel özdeşliğin koyulması, kendi içinde somut bir şeyin bu yalınlık biçimine dönüştürülmesidir. Bu iki yol da olabilir: ya somut olanda bulunan belirlenimler çoklusunun bir bölümü göz ardı edilerek (analiz denilen şey ile) bunlardan salt biri seçilebilir, ya da türlülükleri göz ardı edilerek belirlilikler çokluğu bire yoğunlaştırılabilir* (Hegel, 2014a, s. 226). Görüldüğü üzere Hegel kesin bir dille özdeşlik ilkesini reddetmemiştir. Ona göre bir şeyin kendi ile özdeş olduğunu iddia ederken özdeşliğin başka belirlenimleri ile karşıtlık içerisindeki özdeşliği mi, yoksa kendi içinde somut özdeşliğin mi olduğu belli değildir (Hegel, 2014a, s. 226). Zaten somut özdeşlik, Hegel'in de ulaşmaya çalıştığı son noktaydı.

Özdeşlik ve çelişmezlik yasaları aslında mantıksal açıdan bir şey ne ise o olarak kalacağını gösterip, ara bir durumun mümkün olamayacağını düşündürmektedir (Çubukçu, 1998, s. 83). Hegel, her şey kendisi ile özdeşdir; iddiasının $A=A$ veya olumsuz şeklinin ifadesi A , aynı zamanda A ve A -olmayan olamaz, önermesinin evrensel düşünce yasası olarak ifade edildiğini ancak bu önermenin bu haliyle gerçek bir düşünce yasası bile olamayacağını, hatta soyut bir anlık yasasından başka bir şey olamayacağını düşündürmüştür. Hegel düşüncesinde mutlak somutluk ya da Geist kendini doğa alanında diyalektik bir tarzda açığa vurduğundan, geleneksel mantık açısından birinin varlığı, zorunlu olarak ötekinin imkansızlığının ifadesi olan varlık ile hiçliğin bir aradalığını gerektirmektedir (Tektaş, 2019, s. 7). Varlık ile hiçliğin bir aradalığı, çelişki yarattığından normalde paradoksal bir durum gibi gözüke de bu çelişki üzerinden gerçeklik sentezi kurulduğundan, gerçeklik ne varlık ne de tek başına yokluktur (Tektaş, 2019, s. 7). Yani geleneksel mantıkta bir şey ne ise o olurken, Hegel mantığında bir şey tek başına ne ise o değildir.

Genel mantıkta ikinci akıl ilkesi olarak kullanılan ilke, özdeşlik yasasının mantıksal devamı ya da özdeşlik yasasının bir başka biçimde dile getirilişi olarak çelişmezlik yasası; bir şey, kendisinden başka bir şey olamazın bir şey aynı zamanda hem de başka bir şey olamayacağının ifadesi olarak (Çubukçu, 1998, s. 81). Kant öncesi filozoflar, apriori bilginin doğruluğunu, bir çelişmezlik ilkesinin yasasına dayanarak bir şeyin aynı anda iki şey olmaklığının reddini sunarak gösterme yoluna gitmişlerdir (Russell, 1994b, s. 69). Ancak Kant'ın transendental diyalektikten söz ederken, diyalektiği yeniden gündeme getirmiş olmakla beraber, aklın zorunlulukla çelişkiye düştüğünü iddia ederken Hegel, Kant'ın yanılsama mantığı dediği alanda ortaya çıkan antinomilerin, çelişkilerin varlığının işareti olduklarını düşünmekteydi (Kılınç, 2016, s. 180).

Zihnin çelişmezlik ilkesine göre bir yapıda olduğunu kanıtlayacak herhangi bir şey yoktur elimizde. Çünkü bu yasayı ne dış deneyimlerimizden ne de zihnin bir derin incelemesi sonucunda ulaşmaktayız. İnsan önvarsayımdan hareketle zihnin çelişmezlik yasasına uygun olduğunu düşünmek istediğinden çelişmezlik yasasının bir düşünce yasası olduğunu kabul etmek o kadar kolay olmamalıdır (Russell, 1994b, s. 73). Kaldı ki çelişmezlik yasasını topyekûn reddettiği düşünülen Hegel'in diyalektik

sistemi çelişki üzerine kuruludur. Hegel’de özellikle bir savla karşı sav arasında bulunan ilişki, bir gelişme doğuran çelişkilerin son derece verimli olduğunu ve gerçekten herhangi bir düşünce gelişmesinin yürütücü gücü olduğu görülmektedir (Magge, 1993, s. 108). Ancak özdeşlik ilkesinden bahsederken ifade edildiği üzere Hegel’in akıl ile gerçekliğin aynı olduğunu ve aynı oldukları için her ikisinin de aynı zamanda diyalektik yapıda olduğu sonucu ortaya çıkmaktaydı. Bu durumda evren de panlojizm yani diyalektik mantığın yasalarıyla yönetildiği sonucunu doğurmaktadır (Magge, 1993, s. 124). Ancak akıl ve gerçeklik (eğer bu gerçeklik evren ise) diyalektik yapıya sahipse zorunlu olarak, diyalektik, çelişki barındırdığı ve diyalektiğin bütünü, çelişkilerin olumsuzlaması olduğuna göre, çelişki barındırdığı için çelişmezlik ilkesinin de reddedilmesi gerekmektedir (Bumin, 1998, s. 124). Ama ilerde ifade edileceği üzere reddedilme gerekçesi olsa bile, Hegel’in bu ilkeyi reddetmediği anlaşılmaktadır. Aksine Felsefesini bu ilke üzerinde kurmaktadır.

Hegel’in mantığı, çelişkiyi içerdiği gibi, olumsuzlamalar aracılığıyla çelişkilerin aşılmasını gerektiren spekülâtif bir mantıktır (Kılınç, 2016, s. 181). Ayrıca Hegel’in akıl ile gerçek özdeşliğini ortaya koyarken ki amacı diyalektik bir süreç olarak, yani özdeşlik, ayırım ve türlülük şeklinde ilerlediği için kendi içinde bir çelişki yaratmamaktadır (Kılınç, 2016, s. 188). Bu yüzden çelişmezlik ilkesinin reddi gibi bir durum söz konusu olmamakla beraber, genel mantığın bir ilkesi olarak, mantığı içeriksiz, boş ve gerçeklikten uzak bir düşünme aleti olarak kullanılması, Hegel’i rahatsız etmekteydi. Hegel’in kafasını kurcalayan şey; nesne bir ve aynı olarak kendi kendinin karşıtken nasıl olur da çelişmezlik ilkesi diyalektik yapıdan bağımsız bir ilke olarak kabul edilebilir (Hegel, 2004, s. 58). Bu ilkeler diyalektikte, birbirleriyle ilişkili olarak kullanıldığında faydalı olabilirdi.

Üçüncü halin imkansızlığı ilkesi Hegel’e göre her şey özsel olarak ayrı bir şey şeklindedir (Hegel, 2014a, s. 233). Buradan anlaşıldığı üzere formel olarak alınan bu ilke bir başka şey için karşıt olarak gösterilse de belli bir yüklem olmayışının yüklendiği belirtilir (Kılınç, 2016, s. 119). Hegel, üçüncü halin imkansızlığı için, karşıtlık kavramını kullanmaktadır. Ona göre özün ayırımı karşıtlıktır ki buna göre ayrı olanın karşısında genel olarak bir başkası değil ama kendi başkası vardır. Olumlu ve olumsuzun her biri kendi belirlenimini ancak öteki ile bağıntısında taşır ve ancak

ötekine yansırken, kendine yansır; bu öteki için de eşit ölçüde böyledir; böylece her biri kendi başkasının başkasıdır (Hegel, 2014a, s. 232-233). Ancak Hegel, soyutlama ile ilgilenenlerin ve diyalektikten haberi olmayanların, bu ilkeyi de doğru anlayamadıklarını düşünmektedir. Çünkü karşıtlık olarak karşımıza çıkan ilkenin zorunlu olarak özdeşlikle çelişkili olması gerekmektedir (Hegel, 2014a, s. 233). Genel mantığın hem özdeşliği en temel ilke olarak kabul etmeleri hem de Hegel'in okumasıyla *Karşıtlık*, olarak belirlenen, üçüncü halin imkansızlığı ilkesini aynı anda bir arada barındırmaları, gerçekliğe aykırı bir durum olduğu açıktır (Hegel, 2014a, s. 233).

Hegel Leibniz'in genel mantık için ortaya koyduğu yeter sebep ilkesinin doğru ve faydalı bir ilke olduğunu düşünmekteydi. Ancak özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleri, Hegel'in deyimiyle özdeşlik ile ayırmda yapılan hataya bağlı olarak çıkarsamaları yapılmadan varsayılıyor olmaları hatadır (Kılınç, 2016, s. 190-191). Hegel'e göre Leibniz'in geliştirdiği bu ilke zemin olarak, ancak başka bir şeyin zemini olarak zemin olmaktadır (Hegel, 2014a, s. 237). Yani bir başka şeye sebep olarak var olduğu için sebeplilik belirlenimi kazanabilmektedir. Belirlenim ise refleksiyonlu belirlenim olmadığından biçim ile içeriğin diyalektik özdeşliği söz konusu olamamaktadır (Hegel, 2014b, s. 545; Hyppolite, 2013, s. 120). Ayrıca Leibniz'in geliştirmiş olduğu bu ilkede diyalektik özdeşliğin söz konusu olmaması, karşılıklı akılsal bağlantıların mevcut olduğu biçimselciliğin antitezi olan ontolojik diyalektik kavrayışa da uymamaktadır (Hyppolite, 2013, s. 68).

3.4. Hegelci Diyalektik Mantığın Genel Yapısı

Şüphesiz, diyalektiğe temel olacak olan karşıtların birliği fikri, ilk kez Hegel ile ortaya çıkmış değildir. Hegel'in, varoluş ile olmayışın aynı şey olduğunu iddia eden Herakleitos ve kendinden önceki romantiklerin görüşlerinin değerlendirmelerini yapıp, bunun üzerine kendi diyalektik düşüncesini oluşturduğu bilinmektedir (Kıvılcımlı, 2021, s. 67). Hegel'e idealist diyalektik mantığın babası denmesinin sebebi de Alman romantiklerinin görüşlerine önem vermesi ve felsefesini bu

doğrultuda kurmuş olmasından kaynaklanmaktadır (Hilav, 2012, s. 97). Hegel, diyalektik felsefesini oluştururken doğanın incelenmesi ile gelişen bilimsel çalışmaların da etkisiyle organik düşüncenin ilkeleri ve kategorileri bağlamında, bütünsellik ilkesini kabul ederek ilerlemekteydi (Hilav, 2012, s. 100; Taggart, 2021b, s. 12). Çünkü gerçekliğin ve kendinin mutlak ve bütünsel bilgisine ulaşabilmek için insanın kendini, kendisi ile arasına mesafe koyarak dış bir gözle seyretmesi gerekmektedir. Kendi ile arsına mesafe koymak fikri, aynı zamanda bilincin, Hegel tarafından varlıkla özdeş, somut bir nesne olarak algılandığını göstermektedir (Singer, 2021, s. 121).

Geleneksel mantık nasıl ki Aristoteles'in geliştirdiği bir sisteme dayanıyorsa, Hegel de aynı şekilde bir sisteme dayandırıyor mantığını. *Sistem, birleşmeyi bölünme içinde düşünmelidir, gerçeğin diyalektiğini bütünlüğü (doğal ve spiritüel) içinde düşünmelidir.* Kevergan'a göre Geriye özdeşliğin ve özdeşsizliğin özdeşliğini düşünme olanağı veren şeye, yani sisteme bir ad vermek ve düşünce alanında bir yer bulmak kalıyor; bu ad kavram, yer de mantık olacaktır (Kervegan, 2005, s. 51) Aristoteles'ten sonra sistem fikri, Kant felsefesinin temelini oluşturur (Kervegan, 2005, s. 49). Ancak bütünü kavramayı, bilme özgürlüğünün ölçüsü yapan Hegel, bütünlük ve bütünlüğü açık edecek olan farklılık üzerinden güçlü bir sistem ortaya koyabilmiştir (Kervegan, 2005, s. 49). Hegel'in bu sistemi kullanması, geleneksel mantık ve ilkelerinin yanlış ve eksik kullanımından dolayı bir tepkiden ve gerçekliğe bütünsel anlamda ulaşma isteğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Hegel açısından yeni sistem, sınırlandırılmış düşüncenin eleştirisi mahiyetindeydi (Göçmen, 2008, s. 2). Geleneksel mantık, bilindiği üzere biçim ve içerik arasında ayırım yaparak işleyip ve biçimin araştırılması olarak kullanılmaktaydı (Singer, 2021, s. 118). Geleneksel mantığın argümanları ve formu belli bir yapıya sahip olup belli bir formüle dayanır şekilde ilerlemekteydi. Genel mantığın genel formu aşağıda gösterildiği gibidir:

A olan her şey, B'dir

X, A'dır

O halde, X, B'dir (Singer, 2003, 2021, s. 118). Bu formülasyon ekseninde ilerleyen mantık Hegel açısında soyutlanan kategoriler ile yapıldığından, somut ve rasyonel olamaz. Somut ve rasyonel olamaması, aynı zamanda gerçek dünyayla da

ilgili konuşma hakkının olmadığını göstermektedir (Singer, 2021, s. 119). Çünkü en saf haliyle kategorilerin mantıkta kullanım imkanını, kendi karşıtını kendi içinde barındırdığı için kaybetmiştir (Taggart, 2021b, s. 15). Buradaki soyutlamalar anlama yetisinin kullandığı soyutlamalar olarak Hegel için olumsuzluk ifade etmektedir (Hilav, 2012, s. 118). Çünkü bütüne ve soyutun soyutlanmasıyla gerçek somuta ulaşmaya çalışan Hegel, gerçek somutun bilincinde olmadan gündelik dilde kullandığımız kavramların birer soyutlama olduklarını, varlıktaki hareketi gözden kaçırdıkları için de kavramın tam kapsayıcılığını veremediklerini düşünmekteydi. Öyle ki Hegel soyutun aşılmasını şu şekilde ifade etmektedir. *Eğer varlık, düşünce ile kavranabilir bir şey değil, ama servet değerindeki yüz taler gibi dış deneyim bağlamında ki yüz taler gibi dış deneyim bağlamında ya da duyuşsal algı biçiminde yalnızca el ile kavranabilir bir şey, özsel olarak iç değil ama dış göz ile görülebilir bir şey olacaksa, ve eğer şeylerin duyuşsal, zamansal ve geçici olarak taşıdıkları varlığa olgusalılık, gerçeklik denecekse eğer bir felsefecilik varlık durumunda kendini duyuların üzerine yükseltmiyorsa, kavram durumunda da salt soyut düşünceyi terk etmeyi başaramaz; bu düşünce varlık ile karşıtlık içinde bulunur* (Hegel, 2014a, s. 539).

Tek tek tikellerin seyredilmesiyle ve bunlardan hareketle çeşitli varsayımlarla elde edilen kavramlar için Hegel *Mantık Bilim*'inde genel yasarımlar ve sonlu belirlenimler olarak ifade etmiştir (Hegel, 2014a, s. 294). Hegel'in bu ifadesi, Karl Popper'un tümevarım eleştirisinde verdiği beyaz kuğu örneğinin, anlık belirlenimler sonucu elde edilen kavramların güvenilmezliği ve gerçekliği tam taşıyamaması konusunda eleştirisi ile benzer görünmektedir. Bu eleştirideki haklılık ise genel mantığın deneyim ve olgular arasındaki çelişki hakkında, içeriğe bakmadığından, hiçbir şey söylemeye hakkının olmaması, göstermektedir (İlyenkov, 2009, s. 66).

Geleneksel mantığın yapısı Hegel'i onaylar tarzda bir ifadeyle Hartman'a göre ise en yalın oluşumlar olarak kavramlarla, terimlerle başlanır; bunun sonrasında kavramlar arasında ilişki kurduğu düşünülen yargıyla yükseltilir; en sonunda da daha yüksek, daha karmaşık bağlantıların örneği olan kıyas öğretisine ulaşılır. Böyle bir durumda mantık, bir tür düşünmeye ilişkin dilbilgisi gibi gözükür (Hartman, 2021, s. 70). Dilbilgisi gibi gözükür genel mantık, dilin canlılık taşıdığı kabul edildiği takdirde

yalnızca şekilsel olarak kaldığından Hegel diyalektik felsefesine hizmet edememektedir. Bilgi için bir araç olarak ifade edilen genel mantık gibi, Hegel de geliştirdiği diyalektiğinin yani sistemin bir araç olduğunu ancak nenesine dışsal kalan ya da dışarıdan bakan bir göz ya da araç olarak değil, nesnenin bizzat kendisinin zaten diyalektik karaktere sahip bir yapıdaydı (Göçmen, 2008, s. 15).

Doğan Göçmen'in dünyaca ünlü iki Hegel'ci derneğin temsilcileriyle yaptığı söyleşide, Hegel'in diyalektik yönteminin genel özelliklerinin dört başlık altında sıralanabileceği cevabını almıştır. Hegel'in diyalektiği temelde şu şekillerde ifade edilebilmektedir.

1. Belirlenimciliği tamamen dışlayan ve bu belirlenimin karşısına çelişki ile bütünselliğin koyulduğu bir yöntem olarak belirli olanı anlamının yolunun ise içerisindeki çelişkinin fark edilmesi şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.
2. Gerçeklik ilişkiler örgüsü olan bütünlük şeklindedir. Ve belirliliğin temelinde özdeşlikler değil çelişkiler mevcuttur.
3. Gerçeklik ilişkisi son tahlilde özü itibarıyla kavramsaldir. Çünkü kavramın kavranması olarak anlaşılan belirlenim, sonunda kendisini diyalektik yöntem olarak belirleyen tamamlanmış kavramın öz-bilincine götürmektedir.
4. Diyalektik yöntem, oluşun ön koşullarını, unsur ve sonuçlarını bütünlüğe götürmeye aracılık eden bir sistemdir (Göçmen, 2008, s. 14).

Hegel, çelişkilerden tamamen arındırılmış veya saf olduğu gibi kalan mutlak gerçekliklerin somut ifadesi olan gerçek kavramlar için ise şu ifadeye yer vermektedir: *Kavram özgür olandı, kendi için var olan ve tözsel güç olarak ve bütünlüktür, çünkü onda her bir kıpı o olan bütündür ve onunla ayrılmaz bir birlik olarak koyulur; böylece kavram kendi ile özdeşliğinde ve kendi için belirli olandır* (Hegel, 2014a, s. 291). Bu yüzden Hegel, kavramların, gerçekliğin soyutlanması, genel mantık karşısında daha güçlü durduğuna inandığı diyalektiğin yeniden bir varlık okuması olarak gerçek bilginin biliminin ruhunu yansıttığına inanmaktaydı (Hilav, 2012, s. 117). İfade ettiği gerçek kavram, günlük veya bilim dilinde kullanılan tasarımsal kavram olmadığı gibi; bu mantık şekilsel bir mantık da değildi. Çünkü yapılan soyutlamalarla genel mantığın

aldığı sınırlılıklar, bilincimizde örtük olarak var olduğuna inandığımız geçekliği görmemize engel teşkil etmektedir (Taggart, 2021b, s. 15).

Hegel'in en önemli yorumcularından biri olan Aleksandre Kojève *Hegel Felsefesine Giriş* kitabında şu ifadelerle Hegel anlığının ne olduğunu açıklamaktadır; *Hegel'in mantığı sözcüğün yaygın anlamında, bir mantık değildir, bir bilgi kuramı da değildir, ama bir ontolojidir (varlıkbilimdir) ya da varlık olarak ele alınan varlığın bilimidir* (Kojève, 2015, s. 161-162). Hegel'in anlayışının bu açıklamayla örtüşmediği söylenemez. Çünkü Hegel varlığı ve gerçekliği bir bütünlük olarak okumasını geliştirmiş olduğu sistemle yapmak istemekteydi. Bunu yaparken de diyalektiğin yalnızca felsefede değil, bütün bilginin formunda yer aldığını, çünkü çevremizdeki her şeyin, içinde zıtlıklar barındıran diyalektiğin bir örneği olduğunu düşünmekteydi (Hilav, 2012, s. 117). Onun genel mantığı ve ilkelerini reddetmese de eleştirmesine sebep olan şey, bu tavrıydı. Ayrıca onun diyalektik tavrının zorluğu hep söz konusu olmuştur. Hegel'i anlamamanın, demir leblebi çiğnemek gibi olduğu düşünülmektedir. Hegel araştırmalarının önüne geçen şey belki de zorluğundan kaynaklanan korku olmuştur. Ancak Singer'in alıntılmasına göre Hegel diyalektik yöntemine, bazılarının yaptığı gibi derin ve gizemli bir şey muamelesi yapmaya da gerek yoktur sadece basit bir ritmi olan bir yöntemdir ve onunla dans etmek çok büyük yetenek gerekmez (Singer, 2021, s. 106).

Hegel sistemine dair yapılan değerlendirmelerin bir bütününe açıklaması olacak şekilde bir değerlendirme sunulacaksa eğer, İlyenkov'un değerlendirmesine yer verilebilir: *Hegel açısından diyalektik, düşüncenin hem çelişkileri aydınlatma hem de onları aynı nesneye ilişkin akılcı kavrayışın daha üst ve derin bir aşamasında, maddenin özünün daha ileri düzeyde araştırılmasına giden yolda somut olarak çözme sürecini, yani bilimin, mühendisliğin ve ahlakın gelişim sürecini ve nesnel tin olarak adlandırdığı bütün bu alanları kapsayan biçimdir (Ya da yöntemi veya şemasıdır.)* (İlyenkov, 2009, s. 139). Hegel'in mantıksal olanın akılsal olarak olumsuzluk içeren diyalektik olduğunu düşündüğünü ve mantıksallığın üç momenti, boyutu olduğunu kabul ettiğini iddia eden Kojève, bunların; sırasıyla soyut, diyalektik, spekülâtif şeklinde; anlayış gücüyle kavranabilir boyut, olumsuz olarak akılsal boyut ve olumlu olarak akılsal boyut şeklinde ifade etmiştir (Kojève, 2015, s. 161). Hegel bunları

mantığın bölümleri olarak değil, sırayla incelenmesi gereken momentler olarak değerlendirmektedir (İlyenkov, 2009, s. 139-140).

Kavrayış olarak düşünce, belli belirlenimlere sıkışıp kalan, ilkel soyutluklar olarak genel mantığın içeriksiz ve sınırlandırılmış kavramlarına karşılık gelirken diyalektik, nihai belirlenimlerin kendi kendilerini ortadan kaldırarak karşıtlarına dönüşme şeklindedir. yani diyalektiğin çelişik olan sürecini ifade eden olumsal anlamda spekülâtif moment; kendi dolayımında kendini kapsayarak aşan ve bütün çelişkileri bertaraf eden belirlenim olarak somut bütünlük veya soyluluklardan arınmış en temel soyut birlik olarak bütünlüğe karşılık gelmektedir (İlyenkov, 2009, s. 140-141). Hegel, son moment yani spekülâtif akılsal usamlamanın diğer iki momentin eleştirel bir gözle incelenmesini tavsiye etmektedir. (İlyenkov, 2009, s. 141)

3.5. Hegelci Diyalektik Mantığın Yasaları

Hegel sınırlı insan zihni ya da doğal dünyadan gözlemlenenlerden hareketle soyutlanmış olan bütünsel gerçekliğin incelemesini yapmak için diyalektik temelli mantık geliştirmiştir (Singer, 2021, s. 105). Geliştirmiş olduğu diyalektik mantığını belli yasa ya da kategoriler üzerinden açıklamaktadır. Hegel'in ulaşmak istediği somut bütünlük ancak belli yasalar aracılığıyla gerçekliğini açımlayabilir. Bu yüzden Hegel'in sisteminin doğru anlaşılabilmesi için, öncelikle süreç içinde başvurduğu yasaların neler olduğunu bilmek gerekir. Hegel diyalektiği söz konusu olduğunda temel yasalar aşağıdaki gibidir.

3.5.1. Oluş (Değişme- Hareket) Yasası

İlk önemli diyalektik yasa, oluş, değişme ya da hareket olarak isimlendirilen yasadır. Oluş yasasının kabul görülmediği genel mantık, varlık ve yokluk, soyutlamalarla sabitlenmiş olumsuzluklar olarak 'varlık vardır', 'yokluk yoktur' önermeleri ekseninde işlerken diyalektik mantık, fosilleşmiş sabit bir özneye dayanmıyor olarak, 'varlığın yok, 'yokluğun var' olduğu iddiasından hareket etmektedir (Cemal, 2011, s. 36). Diyalektiğin bu ilk yasası, varlık ile yokluğun aynı anda içerildiği oluş şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Hegel, 2014b, s. 78). Hegel oluşun

tanımlamasını, varlığın ve yokluğun birliği olarak bu belirli birliktir, ya da öyle bir birliktir ki, onda varlık gibi, yokluk da vardır şeklinde yapmaktadır (Hegel, 2014b, s. 78). Diyalektiğin bizzat kendisi hareket olduğundan bu yasa vazgeçilmezdir

Bir şeyi diyalektiğe göre ele alıp incelemek onları, kendi olumsuzluklarını içinde barındıran hareket olarak kabul etmek demektir. Hareket zorunlu olarak bir zaman diliminde gerçekleştiğinden, oluş ile açıklanmak istenen şeyin geçmiş ve geleceği arasındaki süreç ile değerlendirilmesi gerekmektedir (Politzer, 1976, s. 151). Ayrıca Hegel, saf varlığın hiçlikle özdeş olarak, varlığın donuk olmadığı aksine, birlikte bir hareket içinde bulunduklarından dolayı, oluşuma dönüştüğünü düşünmektedir (Şeptulin, 2013, s. 30-31).

3.5.2. Çelişki Yasası

İkinci önemli diyalektik yasa, *çelişki* yasasıdır. Hegel çelişkiyi, karşıtlıkta ayrımın yanları olarak ifade etmektedir. Ayrımın söz konusu olabilmesi için de karşıtların bir arada olması gerekmektedir. Hegel felsefesine göre kendinde varlık olarak somutun kendi için varlık haline gelebilmesi, somutun kendinde barındırdığı çelişkinin ortaya çıkması gerekir (Bozkurt, 2005, s. 91). Buradan da anlaşıldığı üzere Hegel sisteminin doğru işleyebilmesi için zorunlu olarak kavram ya da kategorinin içinde barındırdığı çelişkiyi açık etmesi ve açığa çıkan çelişkiyi olumsuzlamanın olumsuzlamasıyla bertaraf etmesi gerekir.

3.5.3. Niceliğin Niteliğe Dönüşme (Sıçrama) Yasası

Üçüncü yasa ise *niceliğin niteliğe dönüşümü* ya da sıçrama yasasıdır. Bu yasa, mutlak somut ya da soyut bütünlüğe götüren yolda yadsımanın yadsınması ya da olumsuzlanmanın olumsuzlaması olarak karşıtların birliğinin, bir hatırlatması, doğada nicelden nicele bir hareketlilik yani evrim ve nicelden de nitele doğru bir devrim gerçekleşebileceği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır (Politzer, 1976, s. 185). Buradan da öyle anlaşıyor kendinde çelişki barındıran varlıkta nicelden nicele doğru bir ilerlemenin yanında nicelin de nitele dönüşmesiyle köklü değişimlerin olabilmesi mümkündür (Hilav, 2012, s. 123).

Hegel diyalektiğinin temel amacı, saf düşünce biçimini ortaya çıkarmaktır (Singer, 2003, s. 105). Bu yüzden genel mantığa alternatif veya onu aşan bir sistem

geliştirmesi gerekiyordu. Aristoteles'in geliştirmiş olduğu mantık sisteminin hareket noktası veya üç sac ayağı diyebileceğimiz ilkelere dayanmaktaydı. Her ne kadar Hegel, sınırları belli olan şekilsel bir sistem geliştirmemiş olsa da sisteminin doğru işlemesi için belli ilkeler üzerinden hareket etmekteydi. Yukarıda saydığımız ilkeler dışında bir de yadsıma ya da olumsuzlama şeklinde ifade edilen ilkedir.

Yadsıma ya da olumsuzlama diyalektikte gelişimin zorunlu bir uğrağı olarak, çelişkideki gelişimin belli bir evresinde, karşıtların etkileşimi sonucunda nitel değişimlerin gerçekleşmesi şeklindedir (Şeptulin, 2013, s. 344). *Hegel, çıkış noktası olarak soyut, katıksız, belirlenmemiş varlığı öne sürer; ona özgü olan karşıt eğilimleri ortaya çıkarır ve bu karşıtların savaşımı sonucunda, birinin yadsınmasının ve ötekinin ortaya çıkışının, daha somut ve daha zengin içerikle nasıl meydana geldiğini gösterir* (Şeptulin, 2013, s. 349). Ancak bir varlık kendi olumsuzlamasını ortaya çıkararak, kendini ortadan kaldırmaz (Hilav, 2012, s. 166). Olumsuzlamanın ortaya çıkmasından sonra birde çelişkinin aşılp daha üst bir düzeye yükseltilmesi söz konusudur. Diyalektikte en önemli meselelerden biri de zaten çelişkinin kavranmasının çelişkili bulunan kategoriye geride bırakması ve aşmasıdır (McTaggart, 2021a, s. 142).

3.5.4. Bütünlük (Bütünsellik) Yasası

Dördüncü temel yasa bütünlük yasasıdır. Hegel için belki de en önemli yasa budur. Çünkü Hegel'in varmak istediği noktada somut, ideal ya da soyutluklardan arındırılmış olan soyut bütünlük ve tümlüğün bir arada olduğu birliktir. Bütün çaba bu bütünlüğü gerçekliğine ulaştırmaktır. Öyle ki onun geliştirmiş olduğu sistem, bütünselliğin kendini açıklamasının programının uygulamasıdır (Kervegan, 2005, s. 54). Somut bütünlük ya da Mutlak'ın bilimi, Hegel açısından esas olarak zaten bir sistemdir. Çünkü somut olarak gerçek, sadece bütüne kendi olmayanı kendinde görerek gelişir, kendini bulur ve birlik içinde yani bütünlük içinde ötekinde tutunabilir (Kervegan, 2005, s. 54).

Hegel'in sisteminin yönünü belirleyen ilkelerden bütünlük yasasını son yasa olarak ele almamızın sebebi, Hegel'in felsefi tavrının bir ifadesi şeklinde yansıtmak istememizden kaynaklanmaktadır. Çünkü Hegel'den önce varlık ile ilgili ortaya konan

düşüncelerin bütünüyle varlık ya da Mutlak'ın bilimi olmayıp, mutlak üstüne görüşler geliştiren düşünce biçimleri olduğu yerde, Hegel, kendinden önceki bütün felsefeleri, kendi felsefesinde birleştiren bir sistem geliştirerek, hem sistemin hem de varlık bütünselliğinin anlaşılmasının imkanını vermektedir (Kervegan, 2005, s. 55). Bilinmesi gerekir ki Hegel'in bu iddiada bulunması ve felsefesinin bir yeni sistem olarak ortaya çıkması, kendisinin felsefi tavrı ve varlık anlayışından ileri gelmektedir. Hegel'deki varlık, bir bütün halindedir. Ancak Parmenides felsefesinde olduğu gibi sabit değildir; Spinoza'daki gibi canlı organik bir bütün şeklindedir. Ancak ondaki gibi mekanistik değil, idealist diyalektiktir; Aristoteles'te olduğu gibi bir amaca hizmet edip, bir noktaya doğru ilerleyen sistemdir. Ancak teistik tavırlar gibi dışarıdan bir müdahale ile belirleniyor değildir.

Hegel idealist bir filozof olduğundan, yukarıda da bahsedildiği üzere diyalektiği idealist metafizik yapıdadır. Bu düşünceye göre tin ya da mutlak gerçekliğin kendini, kendini başkasının yerine koyarak bütünüyle görme arzusu mevcuttur. Ancak somut bütünlük kavrandıktan ve mutlak ide bütünsellikte kendinin ifadesini ya da açınımını özgürlük olarak sergiledikten sonra, bütün bunların gerçekleşmesinde belirleyici olan ve diyalektik süreçte etkin olan aklın dinamik sürecinin devam edip edemeyeceği ile ilgili durum söz konusu olduğunda durum belirsiz olabilmektedir (Kervegan, 2005, s. 56). Eğer aklın dinamikliği kavranan bütünlük içinde devam ederse, birinci bölümde akıl yürütme biçimlerinden tümdengelim ile ilgili bir geri dönüş imkanının olup olmayacağı sorusu da cevaplandırılabilir. Bu konu, çalışmamızın sınırlarını aşacağından, detaylandırılmayacaktır. Ancak bilinmesi gereken bir şey vardır, diyalektik kavrayışından anladığımız üzere varlık, sabit bir bütünlüğe sahip değil, bütünlük içinde sonsuz bir devinim halindedir. Dışarıdan bir müdahale söz konusu olmadığı gibi gerçeklik ya da varlıktaki öz, kendi etkinliğinin sonucunda kendisi olacaktır.

3.6. Hegelci Diyalektik Mantıkta Çelişkiden Bütünselliğe

Hegel açısından somut bütünlük ya da bütünsellik, mutlak ve idea aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Düşüncede gerçekleşen bütünlük, ona göre ancak kurgulayıcı saf bilme ile mümkündür. Çünkü mutlak ya da somut bütünsellik, bizzat

kurgulayıcı olan bilginin kendisidir. İnsan düşüncesinde ama insandan öte kendisinin açığa vurumudur (Hyppolite, 2013, s. 31). Çünkü düşünülür olan, bütün refleksiyonlu, çatışmaları içinde barındıran bütünselliktir (Hyppolite, 2013, s. 207). Bütünsele doğru gidilirken hareket her zaman potansiyelden edimsele doğrudur. Potansiyelde çelişki vardır. Edimsele ya da bütünsele de ancak bu çelişkilerin aşılması ile ulaşılabilir. Onun diyalektiğinde çelişkiden bütünsele geçerken, bu sistem işlemektedir. Klasik anlayışta genelde şeylerin bütünlüğü, iki ya da daha fazla benzemezsin yani çelişkilerin ortadan kaldırılması ile benzemeze ulaşmak istenmektedir Ne var ki, ortaya çıkan bu benzemezlik ya da kendine benzerlik (kendilik), bilinç için içeriksiz bir biçimden ibarettir (Hyppolite, 2013, s. 102). Bu yüzden klasik anlayışta bilinç, en baştan itibaren bir önvarsayımdan hareket ederek, gözlem yoluyla elde edilen bilgilerin dogmatikliğinin temeline ulaşmaktadır (Hyppolite, 2013, s. 102). Bilinç refleksiyonu, bu yüzden çelişkiyi her zaman, kendi dışında tutmak ister. Oysa Hegel sisteminde çelişki, çelişkinin olumsuzlama ile aşılması ve bu olumsuzlamanın kendini olumsuzlaması şeklinde diyalektiğinin üçlemesinin karşılığı olarak var olur (Hilay, 2012, s. 166).

Hegel öncesi felsefelerde olumsuzlamanın olumsuzlaması yani sentezin olmadığı durumda çelişki ile olumsuzlaması arasında birinin galip gelmesini gerektirir. Ancak Hegelci diyalektik bu tarz bir sonu kabul etmediğinden zorunlu olarak olumsuzun, olumsuzu yeni bir çelişki ortaya çıkarmaktadır. Bilindiği üzere yeni çelişkilerin ortaya çıkma süreci de Hegel sisteminin üçlüsü şeklindedir. Bu yüzden Hegel sisteminin ilk üçlüsü en ünlü olanıdır. Foulquie'ya göre bu ilk üçlü; ontolojik-düşünsel özdeşliği bağlamında şu şekilde kendini göstermektedir: *Varlık vardır; bu, benimseme ya da tezdir. Ama tümüyle belirsiz olmakla, şu ya da bu olmamakla, hiçlikle eşdeğerdir o; öyle ki benimseme yani tez, yoklamayı yani antitez; varlık yoktur. Bu yoksama yadsınacak ve (varlık bir oluştur) önermesinde senteze varılacaktır* (Foulquie, 1975, s. 57). Bu süreç Hegel açısından mutlak somuta erişinceye kadar yani soyutlamalarla somut bütünlüğün bozulduğu somut birliğe kadar devam edecektir (Hegel, 2014a, s. 85). Burada sözü edilen bütünlük, parçalanmış bütünlüğün yeniden bir araya gelmesi değil, aksine açığa çıkan gerçekliktir (Ollman & Smith, 2011, s. 128). Çünkü Hegel'in anladığı gerçeklik, kendini tarihte, sergileyen bütünlüktür, İdea'dır.

Zaten daima içkin bir şey olarak sonda olana, başta sadece işaret edilir (Hyppolite, 2013, s. 215).

Soyut birlik veya somut bütünlük ancak süreç içerisinde sentezin çelişkiyi saklayarak aşması anlamında aufhebung ile gerçekleştirebilir (Foulquie, 1975, s. 57). Aufhebung; yok etmek, saklamak ve yükseltmek anlamında diyalektik süreçteki üç aşamayı kendinde barındıran şey, anlamlarında kullanılmaktadır (Cevizci, 2005, s. 157-158). Hegel'in sistemini anlamamızı sağlayan bu kavram soyuttaki çelişkileri olumsuzlama ile ortadan kaldırarak yok etme, olumsuzlamanın olumsuzlaması ile çelişkiden arındırılmış kavram ya da kategorinin çelişki barındıran tarafını temizleyerek özünü koruması bakımından saklama ve son olarak özü korunmuş olarak varlığı sürdürülen kategorinin somut gerçekliğe daha da yaklaşması yani yükselme anlamlarına gelmektedir. Hegel'in somut gerçekliğe ulaştıran Aufhebung kavramını kullanmasının nedeni ise belli düşünsel girişimlerimizin gerçekliğin ontolojik boyutunun bütünlüklü bakış açısından bakıldığında zorunlu olarak kendi içinde aynı zamanda mantıksal çelişkiler ve zorluklara yol açtığını göstermektir (Pinkard, 2012, s. 331). Yani amaç anlık akılsalın, tasarımlardan elde ettiği bilgilerin kusurluluğunu, bütünlüklü bakış açısıyla gerçekliğini sorgulamaktır.

Soyutun, mutlak somuta devinimi noktasında diyalektik üçleme, yani tez, antitez, sentez ya da çelişki, olumsuzlama ve olumsuzlamanın olumsuzlaması, bir bitki örneğiyle daha somut bir şekilde ifade edilecek olursa tez ya da kendinde çelişki barındıran ama henüz karşıtının farkında olmayan kavram ya da kategori, tohum; antitez yada olumsuzlama, bitki; ve sentez ya da olumsuzlamanın olumsuzlaması ise meyve olarak somutlaştırıldığında; tohumun bitki tarafından olumsuzlandığı ancak yok olmadığı, olumsuzlama sonunda meyveyi ortaya çıkardığı ve o meyvede de en başından beri içinde çelişki ile birlikte kendi gerçekliğini de barındıran tohum benzerliği ile ifade edilebilir (Hilav, 2012, s. 167). Hegel'de meyve yani sentez ya da somut bütünlük, en başından beri çelişkiden soyutlansa da varlığını devam ettirebilmesi olumsuzlamanın olumluya dönüşümü olarak ifade edilmektedir. Varlık, kendini bu olumsuzun olumsuzlamasının yani olumsuzun olumlanması, kendisiyle ilk baştaki özdeşliğinin, yeniden olumlanması, bakımından, spekülatif ya da olumlu olarak akılsallığı biçimindedir. Kendini, kendisiyle özdeş kıldıktan yani olumsuzun

olumsuzlamasından sonra, özdeş varlık olarak yeniden olumlayan varlık olarak, özdeşlik de olumsuzluk da değildir, ama bütünselliktir. Ve varlık ancak, bütünsellik olarak gerçekten ve tamına diyalektiktir (Kojève, 2015, s. 198).

Hegel diyalektik ya da kurgusal mantığında soyuttan somuta olan yolculuk, diyalektik üçleme biçimindedir. Bu süreç bir yerde duracaksa eğer ulaşılan mutlak somut, kendi ile özdeş olarak kaldığına göre son tahlilde totolojik bile olsa, bir noktada son bulacaksa, ya da hiçlikte tamamen eriyip yok olacaksa, hiçliğin hiç olarak özdeşlik ilkesi ile çelişmemesi gerekecektir. Ancak Hegel’ci diyalektik düşünce, felsefi bir araştırma ya da açıklama yöntemi olmayıp varlığın yapısına uygun bir varlık betimlemesi ve varlığın kendini göstermesidir (Kojève, 2015, s. 263). Diyalektiğin bir noktada son bulacağını, ya da diyalektik ortadan kaldırma vardır demek, ortadan kaldırılabilen bir şey, bir yaratımın ürünü olarak var demek ile aynı anlamı taşımaktadır (Kojève, 2015, s. 263).

Hegel doğadan bahsettiği *Mekanik* adlı eserinde, olumlu evrensellik olarak bildiğimiz somut bütünlük için şu ifadeye yer vermektedir: *Tekliğin olumsuzlaması, olumsuzlamanın olumsuzlaması olarak olumlu evrenselliktir ki, belirlenimlere kalıcılık verir; çünkü gerçek tekillik aynı zamanda kendi içinde evrenselliktir* (Hegel, 2021c, s. 20). Bütünlük, kendinde öteki taşıyan ve kendini bu öteki sayesinde yani çelişkilerden hareketle kavrayan ve kendi gelişimini sağlayan bütünlüktür, somut tümeldir (Hyppolite, 2013, s. 217).

Hegel *Mantık Bilim’inde* diyalektik süreç Kurgusal ya da olumlu ussal kıpı karşıtlıkların içindeki belirlenimlerin birliğini kavrar (Hegel, 2014b, s. 263). Onların çözülüş ve geçişlerinde kapsanan olumlu öge mutlak somuta ulaşarak bütünsel görünümünü kazanır (Hegel, 2014a, s. 171). Bununla birlikte Hegel baştan sona soyutun somuta geçişi ya da olumsuzlamanın olumlanması olarak çelişkidен bütünselliği de aşağıdaki gibi detaylarıyla şu şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir; *... diyalektiğin olumlu bir sonucu vardır, çünkü belirli bir içerik taşır ya da sonuncu gerçekte boş, soyut yokluk değil ama belli belirlenimlerin olumsuzlanmasıdır ve bunlar sonuçta kapsanır çünkü sonuç dolaysız bir yokluk değil ama bir sonuçtur. Bu ussal [sonuç] buna göre düşünülmüş, giderek soyut olmasına karşın, aynı zamanda da somut bir şeydir çünkü yalın biçimsel birlik değil ama ayrı belirlenimlerin birliğidir.*

Öyleyse genelde felsefenin salt soyutlamalar ya da biçimsel düşünceler ile hiçbir işi yoktur, tersine, felsefe yalnızca somut düşünceler ile ilgilenir. Kurgusal mantıkta yalın anlık mantığı kapsanır ve bu sonuncusu ondan hemen türetilir; yapılacak tek şey ondan yalnızca eytişimse ve ussal yanları uzaklaştırmaktır; böylece sıradan mantık olarak bilinen şeye döner, sonlulukları içerisinde sonsuz sayılan çeşitli düşünce-belirlenimlerini toparlayan bir anlatıya indirgenir (Hegel, 2014a, s. 174-175). Ancak çelişkiden, mutlak olan somut, bütünsellik ya da yanlış soyutlamalarla bütünlüğü zedelenmiş olan mutlak soyuta ulaşılan son noktada ne olacağı, bizim için mantık konusundan öte bir Tanrısal ve özgürlük alanına girdiğinden, Hegel'in mutlak bütünlükte son bulmuş sistemini burada bırakmak gerektiğine inanıyoruz.

Yukarıdaki paragrafta Hegel'in kendi ifadeleriyle kendi sisteminin -mantık sistemi- amacı, yöntemi, süreci ve sonucu net bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Buradan Hegel'in öncelikli amacını; soyutlamalar paradokslarıyla boğuşan ancak, gerçekliğin bütünsel yönünü gözden kaçırdığından hem eksik hem de kusurlu sonuçlar üreten ve bu üretimini de kendi soyutlamaları olan tasarımsal kavramlar aracılığıyla kazanan genel ya da kurgusal mantığın yetersizliğini göstermek olduğu anlaşılmaktadır. Hegel, bu mantığın eksik ve kusurlarını yine mantığın temel aldığı ilkelerin yanlış kullanımından kaynaklandığını fark etmiş ve eksikliklerini kendi sistemi bağlamında tamamlayıp yeniden gerçek, bütünsel kavramların elde edilebileceği ilkeler olarak karşımıza çıkartmıştır.

Hegel'in mantığının bir tepki mantığı olduğunu söylemiştik. Ancak yine Hegel'in varmak istediği son noktanın; olumsuzlamanın olumlamasıyla birlikte bütün kusurların giderildiği bir saf mantık ortaya çıkarmak olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki diyalektik sürecin sona ermesiyle birlikte yukarıdaki paragrafta Hegel alıntısından, görüldüğü üzere çelişkiden bütünselliğe ulaştıktan sonra, mantığın ilkelerinin yeniden ele alınarak revize edilmiş biçimleriyle eytişimden de arındırılmış ve yeniden görevinin başına getirilmesi olarak anlamaktayız (Hegel, 2014a, s. 175). Bu açıklamalara dayanarak Hegel sistemine, çelişkilerin sentezini yaptığından dolayı, çelişmezlik ilkesinin inkarına kadar ilerlediği eleştirisinin haksız olduğunu belirtmek istemekteyiz.

Ülken, *Genel Felsefe Dersleri* adlı çalışmasında Hegel ve kendisinin yolundan giden Marx'ın çelişmezlik ilkesini, kendi sistemlerini kurarken reddettiklerine dair önyargılı düşüncesini şu sözlerle ifade etmektedir. Gerek *Hegel* gerek *Marx* diyalektiklerinin savunulmaz tarafı, 'çelişkilerin sentezi' fikridir. Bu fikir, mantığın temel kuralı olan çelişmezlik ilkesinden vazgeçmeyi gerektiriyor (Ülken, 1972, s. 25). Aynı şekilde Necati Öner de Ülken'in haklı olduğunu düşünmektedir. Çünkü Hegel'in diyalektiğinde çelişme ile farklılığı karıştırdığını, bu karışıklıktan ötürü de bir diyalektik çıkmaza girdiğini iddia etmektedir (Ece, 2019, s. 250). Öner, çelişmezlik ilkesinin hem zihinde hem de varlıkta geçerliliğini savunmaktadır (Ece, 2019, s. 251). Ancak Hegel'in tek tek varlıklar arasındaki çelişkilerden söz etmediği açıkça ortadadır. Çünkü Hegel, tekillerden değil soyutlanmış olan kavramların kendi gerçeklikleri ile olan çelişkisi üzerinde durmakta ve onları ortadan kaldırıp somut bütünlüğe ulaşmaya çalışmaktaydı.

Ayrıca Hegel, çelişkilerin, varlıklar arasındaki farklar olduğu yanlış algısından hareket etmiş olsaydı, zorunlu olarak somut bütünlük dediği noktaya tümevarım ile ulaşması gerekecekti. Ama biliyoruz ki Hegel, tümevarım yöntemini değil, diyalektik yöntemini kullanmaktadır. Çünkü insan ömrünün tümevarımla elde edilecek hakikatleri sorgulayacak kadar uzun değildir. Bilimdeki değişmelerin sebebi de tümevarım yönteminin, tündengelim yöntemi gibi kesin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu eleştirinin haksız olduğunu, Hegel'in akıl ilkelerine yaklaşımı bölümünde çelişkiye verdiği değer ve genel mantık kullanımında çelişkideki hatalara çektiği dikkat tekrar burada hatırlatılabilir. Ayrıca bu çalışmanın bütününde de anlaşıldığı üzere ontolojik yapıya sahip Hegel mantık sisteminin, çelişkilerden hareketle, çelişkilerin bertaraf edilmesi (Aufhebung) şeklinde ilerlediği açıklanmıştır. Dolayısıyla gerçeklik ve düşüncenin somut bütünlüğünün süreç içinde aşamalı olarak ortaya çıkabileceğinin iddiasının peşinde olan bir filozof olarak Hegel'in çıkış noktası olan çelişki ve gidermeye çalıştığı problem olarak çelişki kavramının farkında olduğu halde çelişmezlik ilkesini reddetmesi iddiasında bulunmak gereksizdir (Kaufmann & Avineri, 1997, s. 30)

SONUÇ

Yüzyıllar boyunca Aristoteles'in geliştirdiği sistem mantığı ile varlık ve düşünce dünyasına dair karşılaşılabileceğimiz her türlü sorunun cevap bulabileceği düşünülmekteydi. Ancak 17. Yüzyıldan itibaren bilimsel gelişmelerin hız kazanmasıyla birlikte bu sistemin, yeni sorulara cevap verebilecek yeterlilikte olmadığı anlaşıldı. Yıllarca söz sahibi olan geleneksel mantık artık yetersiz, kusurlu ve kısır döngüye sebep olduğu düşünüldüğünden eleştirilmeye başlanmıştı. Nasıl ki bir şirketin sistemi çöktüğünde yeni bir sistem arayışı başlıyorsa mantık için de aynı durum söz konusu olmuştur. Tabi mantık sistem olarak çökmedi ancak artık, doğayı yakından tanımaya başlayan ve teknolojiyle tanışan insanın sorularına cevap verebilecek yeterlilikte değildi.

Geleneksel mantığın cevaplayamadığı problemlere çözüm üretme iddiasından hareketle zaman içinde birçok yeni mantık geliştirilmiştir. Ancak hiçbir mantığın temel ilkelerinin dışında hareket etmediğinden geleneksel mantığın etkisini uzun süre devam etmesine engel olamamışlardır. Ancak Hegel ile birlikte geleneksel mantık daha net tavırlarla değerlendirmeye alınmış ve geliştirilen yeni sistem ile mantık alanını ontoloji-düşünce özdeşliği bağlamında genişletme girişimleri olmuştur. Hegel geleneksel mantığı eleştirel bir gözle inceleyen ve bir yönüyle de yine ona hizmet için kullandığı sistemini, diyalektik kavramı üzerinden geliştirmektedir. Diyalektik kavramı, yine Antik Yunan düşüncesinden temelini alan bir kavramdır. Doğa filozofları olarak Elealı Zenon, Parmenides, Herakleitos ve sistem filozofları diyebileceğimiz Sokrates, Platon ve Aristoteles bu kavramla ilgilenmişlerdir. Ancak tarihsel süreçte çeşitli değişikliklere uğrayarak Kant, Schelling ve Fichte'nin dokunuşlarıyla Hegel'e kadar çeşitli değişimlere uğramıştır. D Hegel' gelene kadar diyalektik kavramı, diyalektik evrimini yaşayarak mevcut olduğu anlamı kazanabilmiştir.

Hegel diyalektik kavramından hareketle gerçeğin en saf bilgisine ulaşmak istemekteydi. Çünkü Hegel, mevcut mantıklar aracılığıyla somut bütünsellikten, genel tasarımsal yanlış soyutlamalar yapıldığını ve gerçeğin özünü bu hatalı soyutlamalardan dolayı gözden kaçırıldığına inanmaktaydı. Hegel'e göre bu soyutlamalar hakikati parçalamakta ve çelişiklere boğmaktan başka bir şey

yapmamaktadır. Hegel bunun çözümünün yine en küçük parçalara bölünmüş soyutluklardan yani içinde çelişkiler barındıran kavramlardan hareketle çözülebileceğine inanmaktaydı. Bu yüzden onun sistemi çelişkilerden hareketle çelişkilerin yok edilmesi şeklinde ilerlemekteydi. Sürekli devingenlik içinde olan diyalektik süreç de bir noktada aşılarak, Hegel'in, mutlak dediği, bütünselliğin bir bütün olarak açmlandığı noktada son bulacaktır. Bunun için öncelikle mutlak somut parçalanarak alınan kendinde şeyin, kendinin dışında bir şey halinin farkına varıp kendindeki çelişkiyi ortaya koyması gerekmektedir.

Kendinde şeyin saf kendisi olmadığı durumda, çelişeniyle bir arada var olması durumu söz konusu olacaktı. Hegel tam bu noktada kendiyile karşıtlık halinde olan kendinde şeyin diyalektik süreçte antitezi ile bir araya gelip içinde bulunduğu durumdan kurtulması için girişimlerde bulunmaktaydı. Kendinde şey olarak tez ile kendinde şeyin içinde çelişği olarak bulunan antitez, sentezde yani Hegel'in Aufhebung dediği sistemde bütünüyle yok olmadan ama çelişkilerden arınmış olarak yeni bir tez haline gelmiş oluyordu. Yani kendinde şeyin olumsuzlaması olarak antitez, yeniden olumsuzlaşarak sentez oluyordu. Çelişkiden bütünsellik, olumsuzun olumsuzlanması ve ardından olumsuzlanan olumsuzlamanın olumlanması ile gerçekleşmekteydi. Başka bir ifadeyle, tasarımsal ya da anlak olarak ifade edilen kusurlu soyutlamadan, somut bütünlüğe, kendi içindeki çelişkiler aşılarak ulaşabilmek mümkün olmaktaydı.

Sonuç olarak, bir geçmiş okumasıyla felsefesini ortaya koymaya çalışan Hegel'i anlamanın, diyalektik/kurgusal mantığının anlaşılması ile mümkün olabileceğini düşündüğümüzden, onun diyalektiğin yasaları olarak tarif ettiği çelişki ve bütünsellik kavramlarından hareketle, onun mantığını anlamaya çalıştık. Özellikle geleneksel mantığın ilkelerini bütünüyle reddettiğine yönelik eleştirilerin haksız olduğunu göstermeye çalıştık. Ancak asıl konumuz; mutlak, idea ya da somut bütünlük olarak ifade ettiği hakikatin, varlık-düşünce özdeşliği bağlamında, onun diyalektik mantığında, ne şekilde açığa çıktığını göstermek istedik. Diyalektik kavramı ve Hegel'in diyalektik mantığının, ilgi görmeye başladığı son dönemlerde bu konuyu çalışmak, bizim için son derece önem arz etmekteydi.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (2016). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İnkılap Kitabevi
- Akçagün, Y. (2019). *Aristoteles'in Topikler ve Sofistike Çürütmeler'inde İncelenebilir Mantık* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Althusser, L. (2006). *Yazılar:Althusser'den Önce Louis Althusser* (Z. Zühre İlkelen, Çev.). İthaki Yayınları.
- Antognazza, M. R. (2013). *Leibniz* (Orhan Düz, Çev.; 1. basım). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aristoteles. (1996a). *Birinci Analitikler-* (H. R. Atademir, Çev.). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Aristoteles. (1996b). *Topikler* (H. R. Atademir, Çev.). Milli Eğitim Basımevi.
- Aristoteles. (2010). *Metafizik* (A. Ahmet, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Aristoteles. (2019). *Sofistçe Çürütmeler* (Y. Gurur Sev, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Arslan, A. (2008). *Sofistlerden Platon'a* (2. baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2017). *İlkçağ Felsefe Tarihi* (6. bs, C. 3). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2018). *Sokrates öncesi ve Yunan felsefesi* (9. baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aster, E. Von. (1994). *Bilgi Teorisi ve Mantık* (M. Gökberk, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Atademir, H. R. (1974). *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Atayman, V. (2014). *Felsefeye Davet*. Ayrıntı Yayınları.
- Atila Tokatlı. (2011). *Çağdaş Diyalektiğin Kaynağı Hegel*. Sitare Yayınları
- Aydoğan, A. (Ed.). (2008). *Düşüncenin Çağrısı*. Say Yayınları.
- Bacon, F. (2012). *Novum organum* (S. Önal, Çev.). Say Yayınları.

- Beiser, F. (2019). *Hegel* (Seçim Beyazıt, Çev.). Alfa Yayınları.
- Bonjour, G. P., Kuznetsov, V., & Königson, M. J. (2017). *Hegel ve Aydınlanma Yüzyılı* (Hüsen Portakal, Çev.). Cem yayınevi.
- Bozkurt, N. (2005). *Hegel* (1. bas). Say Yayınları.
- Bumin, T. (1998). *Hegel*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Cassirer, E. (1996). *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi* (Doğan Özlem, Çev.). İnkılap Yayınevi.
- Cemal, M. (2011). *Hegel'in Kayıp Mantığı*. Belge Yayınları.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2012). *Felsefe Tarihi*. Say Yayınları.
- Copleston, F. (2019). *Zenon'un Diyalektiği* (Aziz Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi
- Copleston, F. C. (2010). *Hegel* (Aziz Yardımlı, Çev.; 5. Aufl). İdea Yayınları.
- Çelebi, V., & İnal, A. (2019). J. G. Fichte, J. P. Sartre ve E. Levinas da Ben ve Ben - Olmayan/ Öteki İlişkisi Bağlamında Diyalektik Süreç. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(65) 2019, 600-610.
- Çetin, A. (2010). *Mantıkta Diyalektik*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiçekdağı, C. (2016). Aristoteles'te Mantık Kavramı ve Temel Akıl Yürütme Çeşitleri. *Muğla Sıdkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 2016, 55-63.
- Çiçekdağı, C. (2019). *Formel Mantık*. Elis Yayınları.
- Çörekoglu, H. (2010). *Kant Felsefesinin Politik Evreni*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.Yayınları
- Çubukçu, A. (1998). *Mantık ve Diyalektik* (5. bs). Evrensel Basım Yayın.
- Çüçen, A. K. (2012a). *Klasik Mantık*. Sentez Yayıncılık.
- Çüçen, A. K. (2012b). *Mantık*. Sentez Yayıncılık.

- Çüçen, A. K., Melek Zeynep Zafer, & Adnan Esenyel. (2014). *Varlık Felsefesi* (3. bs). Ezgi Kitabevi.
- D'Alembert. (2000). *Felsefe'nin Öğeleri* (Hüseyin Köse, Çev.). Öteki Yayınevi.
- Deleuze, G. (2006). *Kıvrım: Leibniz ve Barok* (H. Yücefer, Çev.). Bağlam Yayıncılık.
- Delice, E. (2007). *Aristoteles Felsefesinde Tasımsal Tanıt ve Diyalektik İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, A. (2013). *Klasik Mantık*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı.Yayınları
- Demir, Ö. (2000). *Bilim Felsefesi*. Vadi Yayınları.
- Descartes, R. (2015). *Yöntem Üzerine Konuşma*. Alfa Yayınları.
- Ece, M. N. (2019). Necati Öner'in Mantık Felsefesi ve Mantık İlkelerine Yaklaşımı. *Felsefe/Düşünce Dergisi*, 69, 233-261, 2019
- Elgür, E. V. (2013). *Kendi Geçerliliğini Kanıtlayan Bir Tarih:Diyalektiğin Diyalektik Gelişimi ve Ontopolitika*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Elgür, E. V. (2018). *Politika*. Nota Bene Yayınevi.
- Emiroğlu, İ. (2015). *Klasik Mantığa Giriş* (12. basım). Elis Yayınları.
- Er, S. E. (Ed.). (2016). *Hegel Pariste* (1. bs). Otonom Yayıncılık.
- Erdem, H. S. (Ed.). (2021). *Klasik Mantık*. Lisans Yayıncılık.
- Farabi. (2017). *Mantığa Başlangıç Risaleleri*. (Hüseyin Sarıoğlu, Çev.).
- Foulquie, P. (1975). *Diyalektik* (Afşar Timuçin, Çev.). Gelişim Yayınları.
- Gadamer, H.-G. (2021). *Hegel'in Diyalektiği Beş Hermeneutik Çalışma* (Güçlü Ateşoğlu, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Gazali. (1960). *El-Munkızu Min Ad-Dalal* (H. Hilmi Güngör, Çev., 2. bs). Maarifet Bısmevi.
- Gazzâlî, E. H. E.-. (2013). *İlmin Ölçütü* (Ali Durusoy, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Yazma Kurumu Yayınevi.
- Göçmen, D. (2008). *Neden Hala Hegel?. Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi*, 2, 13-42.

- Gökberk, M. (2004). *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitabevi.
- Gündoğan, A. O. (2016). *Felsefeye Giriş*. Dem Yayınları.
- Gürsul, E. (2020). *Fichte ve Hegel'de Öznelerarasılık ve Tanınma Mücadelesi* (Yayınlanmış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hadot, P. (2012). *Ruhani Alıştırmalar ve Atnik Felsefe* (Kübra Gürkan, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Hadot, P. (2017). *İlkçağ Felsefesi Nedir?* (Munna Cedden, Çev.). Dost Kitabevi.
- Haçerlioğlu, O. (1978). *Felsefe Ansiklopedisi* (C. 4). Remzi Kitabevi.
- Haçerlioğlu, O. (1979). *Felsefe Ansiklopedisi*: (C. 6). Remzi Kitabevi.
- Haçerlioğlu, O. (1993). *Felsefe Ansiklopedisi* (C. 2). Remzi Kitabevi.
- Haçerlioğlu, O. (1995). *Düşünce Tarihi* (6. bs). Remzi Kitabevi.
- Hartman, N. (2021). *Aristoteles ve Hegel* (Saygın Güneç, Çev.). Fol Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1991). *Hukuk Felsefesinin Problemleri* (cenap Karakaya, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1994). *Estetik (Güzel Sanatlar Üzerine Dersler)* (Taylan Altuğ & Hakkı Hünler, Çev.; C. 1). Payel Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2004). *Tinin Görüngübilimi* (Aziz Yardımlı, Çev.). İdea Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2013). *Tüze Felsefesi* (Aziz Yardımlı, Çev.). İdea Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2014a). *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)* (A. Yardımlı, Çev. C. 1). İdea Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2014b). *Mantık bilimi (Büyük Mantık)* (A. Yardımlı, Çev.; 2. Auflage). İdea Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2018). *Felsefe Tarihi* (D. B. Kılınç, Çev.; C. 1). Databene.
- Hegel, G. W. F. (2019a). *Akıl Dediğimiz Şey* (Zerrin Duman, Çev.). Zeplin Kitap.
- Hegel, G. W. F. (2019b). *Felsefe Tarihi* (D. B. Kılınç, Çev.; C. 2). NotaBene yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2021a). *Felsefe Tarihi* (D. B. Kılınç, Çev.; C. 3). databene.

- Hegel, G. W. F. (2021b). *Felsefenin Serüveni* (Ahmet Ceylan, Çev.). Gece Kitaplığı yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2021c). *Mekanik*. (Aziz Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi.
- Heidegger, M. (2003). *Metafizik Nedir?*. (Mazhar Şevket İpşiroğlu & Suut Kemal Yetkin, Çev.; 2. bs). Kaknüs yayınları.
- Heimsoeth, H. (1993a). *Felsefenin Temel Disiplinleri*. (Takiyettin Mengüşoğlu, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Heimsoeth, H. (1993b). *İmmanuel Kant'ın Felsefesi* (Tarık Mengüşoğlu, Çev.). Doğubatı Yayınları.
- Herakleitos. (2005). *Fragmanlar* (Cengiz Çakmak, Çev.). Kabalcı Yayınlar.
- Herakleitos. (2012). *Kırık Taşlar* (Alova, Çev.). Can Yayınları.
- Hilav, S. (2012). *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Hobbes, T. (2012). *Leviathan* (Semih Lim, Çev.; 12. bs). Yapı Kredi Yayınları.
- Holz, H. H. (2017). *Devrimin Cebiri* (Sadık Usta, Çev.). Yordam Kitap.
- Hume, D. (2009). *İnsanın Doğası Üzerine Bir İnceleme*. (Ergün Baylan, Çev.). BilgeSu Yayıncılık.
- Hyppolite, J. (2010). *Marks ve Hegel Üzerine Çalışmalar*. (Doğan Barış Kılınç, Çev.). Doğubatı Yayınları.
- Hyppolite, J. (2013). *Mantık ve Varolus (Hegel'in Mantığı Üzerine Bir Deneme)*. (İsmail Yılmaz& Celal Gürbüz, Çev.). Bilgesu Yayınları.
- İlyenkov, E. V. (2009). *Diyalektik Mantık*. (Alper Biedal, Çev.). Yazılama Yayınevi.
- İlyenkov, E. V. (2020). *İdealin Diyalektiği*. (Siyaveş Azeri, Çev.). Yordam kitap.
- İnam, A. (1995). *Edmund Husser Felsefesinde Mantık*. Vadi Yayınları.
- İnönü, N. (2017). *Mantık Tarihi (İlkçağ)*. Boyut Yayıncılık.
- İnönü, N. (2019). *Mantık Tarihi (Orta Çağ)*. Boyut Yayıncılık.

- Kamer, V. (2014). *İnformel Mantık Açısından Akılyürütme (Kavram Üzerine Bir İnceleme)* [Yayınlanmış Doktor Tezi]. İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kant, I. (2000). *Prolegomena* (İonna Kuçuradi & Yusuf Örnek, Çev.; 4. bs). Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2004). *Pratik Usun Eleştirisi* (İsmet Eyüboğlu, Çev.). Say Yayınları.
- Kant, I. (2013). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* (İoanna Kuçuradi, Çev.). Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2015). *Arı Usun Eleştirisi* (Aziz Yardımlı, Çev.). İdea Yayınları.
- Karatani, K. (2008). *Transkritik* (Erkan Ünal, Çev.). Metis Yayınları.
- Kaufmann & Avineri. (1997). *Hegel Üzerine Yorumlar 1* (Aziz Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi.
- Keny, A. (2017). *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi* (Şeyma Yılmaz, Çev.; C. 2). Küre Yayınları.
- Kervegan, J. F. (2005). *Hegel ve Hegelcilik* (İsmail Yerguz, Çev.). Dost Kitabevi.
- Kılınç, D. B. (2016). Formel Mantığın İlkelerinin Eleştirisi ve Çelişki. *Felsefi Düşün- Akademik Felsefe Dergisi*, 8(7), 2016, 175-195.
- Kıvılcımlı, H. (2021). *Hegel ve Felsefe Notları*. Nota Bene Yayınevi.
- Kızılcıkelik, S. (2013). *Marx'ın Sosyolojisi*. Anı Yayıncılık.
- Kojeve, A. (2015). *Hegel Felsefesine Giriş* (Selahattin Hilav, Çev.;). Yapı Kredi Yayınları.
- Köz, İ., & Çetin, A. (Ed.). (2016). *Mantık El Kitabı*. Grafiker Yayınları.
- Laozi. (2018). *Yol ve Erdem* (Doğukan Bal, Çev.). Maya Kitap.
- Leibniz, G. W. (2009). *Theodicee Ya da Tanrının Haklı Kılınması* (Levent Özşar, Çev.). Biblos Kitabevi.

- Leibniz, G. W. (2011). *Monadoloji* (Atakan Altınörs, Çev.). Bilge Kültür Sanat.
- Locke, J. (2013). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* (Vehbi Hacıkairoğlu, Çev.; 2. bs). Kabalcı Yayınlar.
- Lokman Çilingir. (2005). *Pratik Aklın Doğal Diyalektiği*. Elis Yayınları.
- Lörringhof, V. F. (1973). *Mantık* (Tarık Mengüşoğlu, Çev.). Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Magge, B. (1993). *Karl Popper'ın Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı* (Mete Tunçay, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Marks, K. (2013). *Kapital* (Alaattin Bilgi, Çev.; 3. bs, C. 1). Eriş Yayınları.
- McTaggart, J. E. (2021a). *Hegel Mantığı* (Hüseyin Deniz Özcan, Çev.). Fol.
- McTaggart, J. E. (2021b). *Hegelci Diyalektik* (A.Kadir Gülen, Çev.). Fol Yayınları.
- Ollman, B., & Smith, T. (2011). *Yeni Yüzyılda Diyalektik* (Şükrü Alpagut, Çev.). Yordam Kitap.
- Orman, E. (2015). *Hegel'in Mutlak İdealizmi*. Belge Yayınları.
- Öner, N. (1969). Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(17), 1969, 285-303.
- Öner, N. (1986). *Klasik Mantık* (5. bs). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Öner, N. (2016). *Klasik mantık*. Divan Kitap.
- Özdemir, A. (2015). *Diyalektik Kavramının Tarihi Değişimi ve Günümüzde Diyalektik Mantık* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özlem, D. (2012). *Mantık*. Notos Kitap Yayınevi.
- Parmenides. (2015). *Doğa Hakkında* (Y.Gurur Sev, Çev.). Pinhan Yayıncılık.

- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (H. Hünler, Çev.). Paradigma Yayıncılık.
- Philonke, A., Jacqueline Russ, & vd. (2011). *Felsefe Tarihi: Aklın Zaferi*. İletişim Yayınları.
- Pinkard, T. P. (2012). *Hegel* (Mehmet Barış Albayrak, Çev.; 1. bas). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (1942). *Menon* (Adnan Cemgil, Çev.). Maarif Matbaası.
- Platon. (1989a). *Parmenides* (Saffet Babür, Çev.). Ara Yayıncılık.
- Platon. (1989b). *Phaidon* (S. K. Yetkin & H. R. Atademir, Çev.). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Platon. (2010a). *Devlet* (Sabahattin Eyiboğlu & M. Ali Cımcöz, Çev.; 20. bs). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2010b). *Diyaloglar* (Mustafa Bayka, Ed.; 7. bs). Remzi Kitabevi.
- Platon. (2012). *Sofist* (Furkan Akderin, Çev.). Say Yayınları.
- Politzer, G. (1976). *Felsefenin Başlangıç İlkeleri* (sevim Belli, Çev.). Sol Yayınları.
- Popper, K. R. (2010). *Bilimsel Araştırmanın Mantığı* (İlknur Aka, Çev.; 4. bas). Yapı kredi kültür sanat yay.
- Rescher, N. (2018). *İslam Mantık Tarihi*. Litera Yayıncılık.
- Rosenthal, M., & Yudin, P. (1997). *Felsefe Sözlüğü* (Aziz Çalışır, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Ross, W. D. (2011). *Aristoteles* (Ahmet Arslan, Çev.). Kbalcı Yayınlar.
- Russell, B. (1994a). *Batı Felsefesi Tarihi* (Muammer Sencer, Çev.). Say Yayınları.
- Russell, B. (1994b). *Felsefe Sorunları* (Vehbi Hacıkadıroğlu, Çev.). Kbalcı Yayınlar.

- Sartre, J. P., Hyppolite, J., & Garaudy, R. (1961). *Marksizim ve Ekdzistansializm (Diyalektik Üstüne Tartışma)* (Necati Engez, Çev.). İzem Yayınları.
- Schopenhauer, A. (2012). *Eristik Diyalektik* (Ülkü Hıncal, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Sedâd, A. (2015). *Mantık ve Metodoloji* (İbrahim Çapak, Ed.). Elma yayınevi.
- Sena, C. (1975). *Filozoflar Ansiklopedisi* (C. 2). Remzi Kitabevi.
- Sina, İ. (2014a). *Mantığa Giriş* (Ömer Türker, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Sina, İ. (2014b). *Topikler* (Ömer Türker, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Sina, İ. (2015). *İsaretler ve Tenbihler* (Muhittin Macit, vd, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Sina, İ. (2017). *Sofistik Deliller* (Ömer Türker, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Singer, P. (2003). *Düşüncenin Ustaları ; Hegel* (B. Ö. Düzgören, Çev.; 1. bas). Altın kitaplar yay.
- Singer, P. (2021). *Hegel- Çok Kısa Bir Başlangıç* (Cenk Özdağ, Çev.). İKÜ Yayınevi.
- Spinoza, B. de. (2011). *Etika* (S. K. Yetkin, Çev.; 4. bs). Milli Eğitim Bakanlığı.
- Stace, W. T. (2019). *Hegel Üzerine* (M. Belge, Çev.). Fol Yayınları.
- Strathern, P. (1998). *90 Dakikada Kant* (Mehmet Ukşul, Çev.). Gendaş Yayınevi.
- Street, T. (2014). *İslam Mantık Tarihi* (Harun Kuşlu, Çev.; 2. bs). Klasik Yayınları.
- Şeptulin, A. (2013). *Diyalektiğin Kategorileri ve Yasaları* (Şahan Yakup, Çev.). Yordam Kitap.
- Şeriatı, A. (2011). *Medeniyet Tarihi II* (Ejder Okumus, Çev.). Fecr Yayın.
- Taylan, N. (1981). *Mantık Tarihçesi Problemleri*. Marifet Yayınları.

- Taylan, N. (2010). *Anahatlarıyla mantık: Tarihçesi-problemleri*. Ensar Yayınları.
- Tektaş, T. (2019). *Hegel*. Parola Yayıncılık.
- Timuçin, A. (1976). *Aristoteles Felsefesi*. Kavram Yayınları.
- Timuçin, A. (2001). *Düşünce Tarihi*. Bulut Yayıncılık.
- Tokatlı, A. (2011). *Çağdaş Diyalektiğin Kaynağı Hegel*. Sitare Yayıncılık.
- Topçu, N. (2016). *Mantık*. Dergah Yayıncılık.
- Tuğcu, T. (2000). *Batı Felsefesi Tarihi* (4. bs). Alesta Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1942). *Mantık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1972). *Genel Felsefe Dersleri*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Wood, A. W. (2009). *Kant* (Aliye Kovanlıkaya, Çev.). Dost Kitabevi.
- Yenişehirlioğlu, Ş. (1996). *Felsefe ve Diyalektik*. Ümit Yayıncılık.
- Zizek, S. (2015). *Hiçten Az* (Erkal Ünal, Çev.). Encore Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı: AYIŞIK, Öznur

Uyruğu: Türkiye Cumhuriyeti

Doğum Tarihi ve Yeri

E-mail

Telefon

Faks

ORCID:

Eğitim

Derece

Eğitim Birimi

Mezuniyet Tarihi

Yüksek Lisans

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

2022

Lisans

İnönü Üniversitesi

2016

Yabancı Dil

Yayınlar

Hobiler

13/03/2022

Tez Başlığı / Konusu:

HEGELCİ DİYALEKTİK MANTIK: ÇELİŞKİDEN BÜTÜNSELLİĞE

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 108 sayfalık kısmına ilişkin, 13/03/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından **Turnitin** intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 12 (on iki) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

13/03/2022
Öznur AYIŞIK

Adı	Soyadı:	Öznur	AYIŞIK
Öğrenci	No:	18920014004	
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri	Anabilim Dalı	
Programı :	Mantık	Bilim	Dalı
Statüsü:	Y. Lisans ☒	Doktora ☐	

DANIŞMAN

Doç. Dr. Muhammet Nasih ECE

13/03/2022

ENSTİTÜ ONAYI

U Y G U N D U R

...../...../2022

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü